

आहे, तरी पण तें शत्रूपासून होऊन आपणास मित्रांप्रमाणें त्याचा लाभ होतो. या अर्थानें शत्रु मित्र होतात, असेंच म्हणण्याचा भाग नाही. अथवा आपलें मन दुसऱ्याविषयीं शुद्ध असलें, तर दुसऱ्याचें मन आपणाविषयीं शुद्ध होतें, असा जो भाग पुष्कळांच्या अनुभवामध्ये येतो, तोही सागण्याचा तुकारामबाबाचा हेतु नाही. आपलें चित्त शुद्ध असलें, तर ज्याना शत्रु म्हणून आपण समजतो, त्याच्यापासून मित्रपणाचें तर काय, पण याहीपेक्षा जास्त कार्य करून घेता येते, मित्राच्या साहाय्यापासून जी आपल्या आचारविचाराची सुधारणा व्हावी, आपणांस उन्नति प्राप्त व्हावी ती आपले मन शुद्ध असलें, तर आपणांस शत्रूपासूनही होत असते, हाच तुकारामबाबांच्या उक्तीचा मतलब आहे. 'निदकाचें घर असावें शेजारी' असें म्हणून तुकारामबाबांसारखे साधु निदकास चहातात. तें का ? तर जे दोष मित्राकडून दाखविले जाणे शक्य नाही, ते निदक दाखवितात व या प्रकारें ते आपल्या उन्नतीस कारणीभूत होतात. आपल्या शत्रूनें आपली अवहेलना व विटंबना केली, तर आपले डोळे उघडून आपली सुधारणा होण्याचे बाबतींत मित्रापेक्षा शत्रूकडून अधिक हितकर कार्य होते. मात्र सर्व बाजूनीं शातपणें विचार करण्याची सवय लावून घेतलेली असली पाहिजे. या अर्थानें 'चित्त शुद्ध तरी शत्रु मित्र होती' या उक्तीचे प्रमेय आपणास चागले समजेल व ह्या स्थितीचा आपणास अनुभवही येईल. तसेंच आपणास शत्रु कां असावेत ह्याचा आपापल्या ठिकाणी विचार करण्याकडे प्रत्येकाची प्रवृत्ति होईल.

आपणास शत्रु का असावे, याचा ज्याचा त्याने विचार केला असता, मी यःकश्चित् प्राणी, माझ्यासारखे असख्य या लोकी येतात जातात; जशी शत्रूची तशी माझीहि शाश्वती नाही, साधुसत आपला खरा लाभ जो सागतात तो आपणास मान्य करून घ्यावयाचा आहे, या गोष्टी प्रत्येकाच्या लक्षात याव्या, असे असून शेजारी-पाजारी, भाऊबद ह्यांच्याशी तर काय पण सखल्या बंधूबधूमध्ये देखील तटे होतात, आणि त्यांच्यामध्ये एकदा बेबनाव झाला, की परिणामी त्यांचें पटन नाहीसें होऊन एकाचें तोड पूर्वेस, तर दुसऱ्याचें पश्चिमेकडेस, असा प्रकार होतो. प्रत्येकाला असे वाटत असते की, माझ्या ठिकाणी काही दोष नाही, मी काय करावयाचें तें केलें; माझ्या हातून प्रमाद झालेला नाही; दोष दुसऱ्या मनुष्याचा आहे. हे दृष्ट आहेत, ते सर्प आहेत. सर्पाला दूद पाजिलें तरी तें विष होते, तद्वत् त्यांच्याशीं कितीही चागल्या रीतीने मी वागलों, तरी ते विषबुद्धि सोडावयाचे नाहीत, तसाच तो वाघ आहे; आपला हिंस्रपणा सोडणार नाही, असे आपण नेहमी म्हणतो. याच्या उलट आपले दोष लोकात तोंडानें ते बोलून दाखवीत गहींत, अशी अनेक तऱ्हेची माणसे आहेत, पण आपल्या अंगीं दोष आहेत असे मानावयास आपलें मन घेत नाही. एकाद्या स्नेह्यानेंहि आपला दोष दाखवून दिला असता बाहेरून आनंद वाटल्यासारखें आपण दाखवितो; तरी मनातली बुद्धि अशी असते की, मी शुद्ध आहे, सज्जन आहे; दुसरे दुर्जन आहेत, सर्व जग अशुद्ध आहे. याच समजुतीनें आपण मित्रवर्ग कमी करीत असतो व

शत्रुवर्ग वाढवीत असतो. वास्तविक पाहता आपणास वाटते तितके आपले अनिष्ट करणारे आपले शत्रु नसतात. आपणास येथे पांच पन्नास वर्षे फार तर राहायचा आहे; कधी कोणास देवाचे बोलवणे येईल याचा नियम नाही, तिकीट सपले म्हणजे गाडीतून उतरून कधी चालते व्हावे लागेल याचा भ्रम नाही. असे असून परंपरामध्ये वैमनस्य असते, याचे कारण हेच आहे की जो तो स्वतःस निर्दोषी, पापभीरु मानीत असतो, व बाकीचे दुष्ट, व्यर्थ आपला मत्सर आणि हेवा करणारे आहेत, अशी आपल्या मनाची समजूत करून घेत असतो, पण ही समजूत खरी नाही. वस्तुस्थिति अन्यथा असते. आपण चांगले असलो, तर जगही आपणाशी काढा वाईट नसते, हा पहिला प्रकार झाला. दुसरे, जगात विनाकारण कोणाचा कोणी दावा करीतच नसतो, असा परमावधीचा सिद्धांत करणे यथार्थ होणार नाही, तथापि मी दुसऱ्याचा दावा करीत नाही; मी त्याच्याशी सरळ भावाने वागता, तथापि दुसरे लोक माझ्याशी सरळ रीतीने वागत नाहीत, ते मनामध्ये काही तरी दावा धरून चालतात, अर्थात् इतराकडे दोष आहे, असा आपण आरोप करितो, हीच मोठी चुकी होत असते. मी शुद्ध नाही; माझ्या ठिकाणी पापवासना, दम, दुसऱ्याचा मत्सर, हेवा इत्यादि कित्तिमपे आहेत असे समजून, जर आपण शत्रूकडे शुद्ध चित्ताने पाहू लागलो, तर आपणास असा अनुभव येईल की, ज्यास आपण शत्रु समजतो ते शत्रू नसून मित्र आहेत. या दृष्टीने पाहिल असता आपणास शत्रु फार करून राहणार नाहीत, अथवा दुष्टपणामुळे किंवा पूर्वचरित्रातील कारणांमुळे यदाकदाचित् थोडे राहिले, तरी ते मित्रकार्य करणारे होतील. म्हणजे त्यापासून आपले कल्याण, आपली उन्नति व आपला लाभ होईल. स्वतःस चांगला व निर्दोष मानण्याची चुकी न करितां जर आपण दुसऱ्याकडेस शुद्ध मनाने पाहिले, तर 'चित्त शुद्ध तरी शत्रु मित्र होती' या वचनाची सत्यता किती आहे याचा संपूर्ण आपणास अवश्यमेव अनुभव येईल, असे जरी नाही, तरी प्रत्येकाने जगाकडेस त्या दृष्टीने पाहण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. सर्व जग आपणाशी विष्ट करिते असे मानणे, हा कोत्या दृष्टीचा भाग आहे, शत्रु वाटतो तो मित्र करणे, म्हणजे त्याकडून मित्राचा कार्यभाग करून घेणे, हे आपले मुख्य काम आहे.

आता हे शत्रु सर्पवत् वा व्याघ्रवत् असतात, म्हणजे पाठीमागून जत्रियाने मारणारे अथवा तोंडावर मारणारे असतात. शत्रूला सर्पाची उपमा दिली आहे, कारण, तो पाठीमागून निदारूप दंश करितो. जो तोंडावर आपले दोष बोलून दाखवितो तो व्याघ्रवत् समजावा. 'व्याघ्रही न खाती सर्प तथा' असे म्हटले आहे, न वावाच्या व सर्पाच्या स्वभावाच्या अशा मनुष्यास उद्देशून आहे. चित्त शुद्ध असले, तर वाघ खात नाही आणि सर्प दंश करीत नाही, याचा अर्थ अशरशः चित्त शुद्ध आहे अशा मनुष्यास वाघापुढे उभा केला असता, तो त्याला खात नाही, अथवा अशा मनुष्यास सर्प दंश करीत नाहीत असा समज नये. आपली चुकी अथवा आगळीक नाही, आपण

कोणाची चुगली, निदा किंवा दावा करित नाही असें असून जर कोणी आपला द्वेष, आपली निदा कगील, तर त्यापासून आपलें अनहित न होता अत्यंत हितच होईल. आपण कितीहि कडक आत्मपरीक्षण केले, आपल्या स्वतःस छेडले तरी आपल्या अंगातील व्यंग आपणास पूर्णपणे दिसून येणे अशक्यच म्हटले असता चालेल. श्रीटापासून जशा छान होते, तशी आपली आपण करू म्हटले असता होत नाही, त्याप्रमाणें शत्रूच्या आगीने व आघातानें आपल्या अंगातील दोषाची छान होणें शक्य आहे. हें लक्षात ठेवून शत्रु मित्र कसे होतात याचा अनुभव प्रत्येकाने आपल्या ठिकाणी पाहून घ्यावा. आपले चित्त शुद्ध करण्याविषयी आपणातून प्रत्येकानें आपली पराकाष्टा करून घ्यावी, म्हणजे शत्रूच नाहीसे होतात. अथवा राहिले तरी त्याच्या हातून मित्रकार्य कसे होतें आणि व्याघ्रासारख्या हिंस्र अथवा घातक स्वभावाच्या व सर्पासारख्या मागून दश करणाऱ्या शत्रूपासूनहि अनहित किंवा नुकसान कसें होणार नाही, याचा त्याच्या अनुभव येईल, व आपण जे कार्य हातीं घेतलें आहे त्याला बळकटी येईल.

आपण चित्त शुद्ध केले, तर जें कार्य मित्रापासून होणारें आहे तें शत्रूकडूनही कळून घेता येईल आणि व्याघ्रवत् अथवा सर्पवत् असणाऱ्या शत्रूपासून आपलें अनहित न होता कल्याणच होईल या गोष्टीं संभवनीय आहेत. पण, 'विष ते अमृत' म्हटलें आहे तें कसे होईल ? होय; विषही अमृत होऊं शकेल. परंतु या गोष्टीची कल्पनाही करणें कठीण आहे; कारण देहाचा अत्यंत दाह करणें. आणि त्यापासून परिणामी शरीराचा नाश, हें विषाचें कार्य आहे. सृष्टीमध्ये सर्पाचें विष, साथीच्या रोगाचें विष वगैरे अनेक प्रकारची जलाल विषे आहेत; आणि सामान्य अनुभवावरून आपणास असें वाटतें, कीं सापाच्या विषापेक्षा अधिक जहालिस यीष दुसरे कोणतें नाही. परंतु त्याच्यापेक्षाही जलाल विष आहे तें मनुष्याच्या ठिकाणी आहे, आणि कोठें म्हणाल, तर तुमच्या आमच्या जिभेच्या टोंकाशी तें असतें. विचवाच्या नागीत दुःसह वेग उत्पन्न करणारें विष असतें, त्यापेक्षाही जहालिस वीष आपल्या जिभेच्या अग्रात आहे. हें वित इतकें जलाल आहे की, तें पृथ्वीचा प्रलय करून टाकू शकेल, आणि त्याच्यापुढे दुसरीं सर्व विषे पत्करतील. पुराणातरी असें म्हटलें आहे कीं, समुद्राच्या पोटात अत्यंत जहाल असे हलाहल विष होतें, आणि समुद्रमंथन करून तें बाहेर काढल्यावर त्याच्या भडक्यानें विश्व दग्ध होईल या भीतीनें शंकरानें तें प्राशन केले. हा कथाभाग काहीहि असो, पण, प्रत्येकाला आपल्या ठिकाणी विष आहे याचें भान नसतें. शंकर अत्यंत शांत व भोळा अवतार मानिला आहे, आणि विश्वाला जाळून टाकणारें विष प्राशन केल्यामुळे त्याची महती वाढवली आहे; या गोष्टी लक्षात आणल्या असता, जें हलाहल विष सात्रानें प्राशन केले असें म्हटलें आहे, तें मनुष्याच्या जिभेंतलेंच असावें असें वाटतें. पण, या पौराणिक गोष्टीच्या संभवानें काहीं विशेष सांगावयाचें आहे असें नाही. आपल्या ठिकाणी जें प्रत्यक्ष

विष दिसतें त्याविषयी बोलावयाचें आहे, आणि ते अमृत होऊं शकेल कीं काय, हें पहावयाचे आहे. आपली जिह्वा मृदुवचनी केली, आणि तिजमधून निघणारा शब्दरूप रस आल्हाद देणारा व्हावा अशी आपली वाणी झाली, तर विषाचें अमृत करण्याचें सामर्थ्य तुकारामबाबानी म्हटल्याप्रमाणे तुम्हा आम्हापैकीं प्रत्येकामध्ये आहे असें वाटे. आपणास असें टाऊक आहे कीं, प्रसंग आला असता एका कट्टु शब्दानें घोर युद्धें माजतात, एका गोष्टीनें सर्व घडीं बिघडते, आणि मनुष्यावाणीच्या विषा सुळें मोठमोठ्या राज्यामध्ये नानाप्रकारचे अनर्थ ओढवतात. विपतुल्य कट्टु शब्दानें दुसऱ्याचें काळीज करपून जातें व आपला त्याचा संबध तुटतो, तोच शब्द आपण गोड बोललों, तीच गोष्ट एखाद्याला आपण कठोर व दुष्ट वाणीनें न सांगता अमृतसारख्या गोड व मृदु वाणीनें सांगितली तर द्वेषभाव दूर होऊन आपण संबध जोडतो. सापाच्या विषाचें प्रमाण करता येतें, परंतु मनुष्याच्या जिह्वेंत जें विष आहे त्याचें मोजमाप करिता येत नाही. म्हणून 'विप तें अमृत आघात तें हित' या वरील अभगातील चरणात तुकारामबाबानी सांगितलेल्या गुरुमंत्राला मोल नाही. (आपलें चित्त शुद्ध नसतें, म्हणून आपल्या मनात जें वेड कायम होऊन बसलेलें असतें व कुसीत कल्पना भरलेल्या असतात त्या सर्व त्रतस्थ मित्राच्या मध्यस्तीनें च दूर होतात; त्याविना होत नसतें.) या उपदेशाप्रमाणें आपण वागलो आणि आपल्या जिभेंतील विष कमी करून अमृत वाढविलें, तर हा मृत्युलोक अमर लोक होण्यास विलंब लागेल असें नाही. या एका अभगाचा उपदेश घेऊन आपणास त्याप्रमाणें वागण्यास कोणी उदाहरण घालून देईल, तर यातील सार अमूल्य आहे.

आपलें चित्त शुद्ध करावें तें एकीकडेच सोडून दुसऱ्याची चित्तशुद्धि करण्याच्या पचाइतीत आपण पडत असतो हीच चुकी होत असते. तुमचें चित्त शुद्ध असल्यानें अशुद्ध विचारांच्या लोकाकडून तुमचें अकल्याण व्हावयाचे नाही, कल्याणच होईल आपणास प्रतिकूल वाटणाऱ्या कृतीचा परिणाम हितावह व श्रेयस्कर होईल. कोणी शरीरास दुःख केले असता त्यापासून पीडा होते, हे तर खरेंच आहे. तसेंच कोणी आपणास पाठीवर काठीनें मारलें असता काठीचे बळ उठावयाचे नाहीत, किंवा कोणी डबंचल्यापासून आपणास लागावयाचें नाही असें नाही. आपल्या देहास कोणी इजा केली, तर मुखप्राप्ति होते, आनंद वाटतो, असें व्हावयाचेच नाही व तसा तुकारामबाबांच्या म्हणण्याचा भावार्थही नाही. त्याचें सांगणें हेंच आहे कीं, आपलें चित्त शुद्ध असलें, तर इतरानी केलेलें दुःख हलकें होईल, सुखफल होईल, म्हणजे दुःख देणारें लोक परिणामी सुखकर होतील; हिंस्र पशुवत् शत्रु आपलें अनहिन करू शकणार नाहीत; त्यानीं कितीही अगाचा दाह होण्यासारखें वर्तन केले, तरी आपण शांत व थंड राहू. कथेकऱ्यानीं प्रल्हादाचें चरित्र सांगितले म्हणजे आपल्या सर्वांच्या डोळ्यात अश्रु येतात, परंतु त्यातील प्रमेय काय आहे, त्यापासून काय बोध घ्यावयाचा आहे, तें आपण विसरतो. प्रल्हादाच्या गोष्टीचेच प्रमेय वरील

अभंगांत तुकारामबावांनी सांगितलें आहे. मनुष्याचें मन कितीही शुद्ध असलें, तरी त्याला हत्तीच्या पायाखालीं दिलें असता हत्ती त्याला चिरडणार नाही या प्रल्हादाच्या आख्यायिकेंत जो कवित्वाचा भाग आहे तो सोडून देऊन तिजमधील प्रमेयाकडे, तिजपासून होणाऱ्या बोधाकडे आपण पाहिलें तर अशी बोधपर गोष्ट दुसऱ्या कोणत्याहि लोकांच्या घर्मपुस्तकांत सापडणार नाही; आणि ज्या पुस्तकांत ही आहे त्याविषयी आपला अनादर कधीं व्हावयाचा नाही. परंतु आपली चुकी अशी होते कीं, ही कविता आहे हें आपण विसरतो, आणि ही गोष्ट जशीच्या-तशीच अनुभवाच्या दृष्टीनें पाहतो. अर्थात् ती अनुभवास पटत नाही व खरी वाटत नाही. तेंच प्रल्हादचरित्राकडे वर सांगितलेल्या दृष्टीनें पाहिलें, तर त्यात किती गौरव आहे? त्यात मुख्य सार हेंच आहे कीं, प्रल्हाद निःसीम ईश्वरभक्त असल्यामुळें त्याचे चित्त इतकें शुद्ध होतें कीं, त्याला शत्रु होणें शक्य नव्हते, आणि कोणी कितीही ताप दिला, तरी शीतलच वाटे. 'होतील शीतळ अग्निज्वाळा' हें प्रल्हादाविषयीही सांगितल आहे. त्याला अग्नीनें तप्त शालेल्या तेलात टाकलें, तरी त्याचें अंग पोळलें नाही. अथवा तुकारामबावांच्या उक्तीचा चित्त शुद्ध असलेला मनुष्य आगीत टाकला तरी जळत नाही, असा शब्दग. अर्थ करावयाचा नाही. अग्नीमय्यें टाकल्यानें अगाचा दाह तर होणारच, परंतु ह्या बाहेरील दाहाचें काही उपचारानीं उपशमन होण्यासारखे असतें आणि तो अतर्दाहापुढें काहीच नाही, असाच अनुभव येईल. कारण, कितीही पाणी ओता, मलयानिल अंगावर घाला, अंतर्दाहाचे शमन होऊ शकत नाही. प्रल्हादाचे चित्त शुद्ध होतें व त्याची वाणी गोड व मृदु होती, म्हणून तो स्वतः शांत होता. त्याचा अनेक प्रकारें छळ झाला, तरी त्याला सताप आला नाही, आणि आपल्या शांत वृत्तीने त्यानें अंतरीं सज्जनाला निवविलें. प्रत्येकानें अशा तऱ्हेनें आपलें चित्त शुद्ध केलें व आपल्या वाणीतून शांततेचा रस पाझरेल अशी खबर-दारी ठेविली, तर द्वंद्वें माजून कोणाची अवहेलना, कोणाचा उपमर्द न होता, शत्रु मित्र होतील आणि मित्रास शत्रु होण्याची धक्की राहणार नाही. यदाकदाचित् तुकारामबावासारख्याची निदा करणारे लोक राहिले, तरी त्याची मधुर वाणी ऐकिली, त्याची प्रसन्नता पाहिली आणि त्यांच्या शांतिरसाचा अनुभव घेतला, म्हणजे अशुद्ध मनाच्या लोकाची चित्तवृत्ति शांत होते. साराश, सर्व घर्माचें सार हें आहे कीं, प्रत्येकाने आपले चित्त इतकें शुद्ध करावें की आपल्या मित्राची सख्या वाढेल आणि शत्रु कमी होतील, निदान कमी होत आहेत, असें आपणास वाटावें. आपणास एकही अनिष्टचित्तक अथवा शत्रु या जगात राहणार नाही, सर्व विश्व मित्र होईल; अशी आमच्यातुमच्यासारख्या सामान्य मनुष्यांनी आशा बाळगणें, म्हणजे आकाशास गवसणी घालण्यासारखें, अथवा लहान तोडाने मोठा घास घेण्यासारखे होईल. इतराची चित्तवृत्ति अशुद्ध व क्षुब्ध असली, तरी आपल्या शुद्ध भावानें व मधुर वाणीनें अमृतवल्लीसारखी शांतता करितां येते, असा अधिकार ज्या पुरुषास आहे, ते खरे

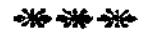
साधुसत म्हणावे. या प्रकारें शत्रु मित्र होतान, पण, आपली दिशा गाच्या उलट असते, आणि धर्माची दिशा आपलें वर्तन मुळट करण्याकडे असते आपण धर्माची तसे जाणून घेऊन साधुसंताचा किना बळविण्याचा प्रयत्न केल्या पाहिजे दुसऱ्या लोकांकडून दाह वाढला, तर साधुसंताकडची शीतलता व शानता ज्ञान्त वाढते. प्रत्येकाच्या ठिकाणी जिभेत विप आहे व अमृतही आहे, आणि आपण शत्रु होऊं, मित्र होऊ, बाघ होऊ व सर्प होऊ, परंतु आपलें मन अशुद्ध म्हणून होऊ देणार नाही. जरी आपणास कोणी मारावयाचे मनात आणिले तरी आपण कोणास त्रास देणार नाही, अथवा ताडन करणार नाही, आपणास कोणी मारिले, तरी त्यास आपण पोळविणार नाही. असा निश्चय ठेविला आणि तदनुरूप वर्तन केलें तर आपल्या अंगी मनुष्यपणाचा भाग अधिक वाढेल व पशुवृत्तीचे बळ कमी होईल, अर्थात् शत्रु मित्र होतील. म्हणून या अभंगातील उपदेशाचा विशेष आत्म बुद्धीने सर्वांनी अवश्य विचार करावा.

★ पैसा ! पैसा अडका कोणाचा ? तो का आपल्या बरोबर येणार आहे ? मग पैशाचा लोभ तरी आपण का धरावा ? देवाने आपल्यापार्शी काही काळ ठेवण्यासाठी दिलेली ठेव असे का मानीत नाही आपण ? पैशाचा लोभ सोडा. ज्याला त्याची जरूरी भासत असेल त्याच्यासाठी तो हातावेगळा करण्यास आपण मार्गेपुढें का बरें पहावें ? पैसा हा तुम्हाला मोहात पाडणारा आहे. त्याला चिकट नसा. त्याच्याबद्दल बेपर्वाईने वागा. मी कोणाचाहि बाधलेला नाही मी सदा मुक्त आहे असें नेहमी घोषित रहा ! त्याचा इष्ट परिणाम वडून आल्याशिवाय रहाणार नाही.

—स्वामी विवेकानंद

लहान मुलांच्या आंकडीवर

जुनें आणि प्रसिद्ध औषध

जयकर्स चिल्ड्रन्स कन्व्हलशन् रेमेडी

सोल प्रो. जयकर ब्रदर्स, ६६, मरीन ड्राईव्ह, मुंबई १.

: स्टॉकिस्ट :

कांचनलाल वडालाल कं. — दवाबझार, मुंबई २.

श्रीगुरुरायांची समाधि

बाबांचे श्रीगुरुराज

दीना वा कैवर्गी, नदकिशोर भगवान् साईरमण ऐन सोळा वर्षांचे असता प्रथम शिरडीतील निंबवृक्षाखाली प्रकटले. चैतन्याची ज्योत, आनदाची प्रभा त्या वेळेपासून शिरडीवर फाकू लागली. चंचल बुडीच्या लोकांवर वरप्रसाद-कृपाप्रसाद करण्याकरिता नदलाल साईप्रभु जेथे अवतरला, तो हा निंबवृक्ष समाधिमंदिराच्या मागच्या बाजूस आहे. पूर्वी हा रा. रा. साठ याचा वाडा होता. त्यांच्याकडून रा. रा. नवलकर यानी घेतला, तो आता सस्थान कमिटीच्या पूर्ण मालकीचा आहे.

८०-९० वर्षापूर्वी बाबा प्रथम शिरडीस आले. त्यावेळेस त्यांना श्री. नाना चोपदार यांचे मातोश्रीने ह्या निंबवृक्षाखाली बसलेले पाहिले.

ज्याच्या खलीलेने जग सहज उत्पन्न होतें, तो सगुणरूपात प्रकट झाल्यावर आनंदमय वृंदावन निर्माण का करणार नाही ! वृंदावनवासी गोपालनदन शिरडीत साईरूपाने आल्यावर, वृंदावनाची वृच्छा झाली, व जेथे इल्ली समाधिमंदिर आहे तेथे प्रभु साईरायाने झेंडूचा व इतर फुलांचा सुंदरा बाग उठविला. उकिरड्याचे वृंदावन केले व त्यात लावलेल्या झाडाना कच्च्या घटांतून रोज जीवन घाले लागले. अशा रीतीने आपली कालक्रमणा ह्या निंबवृक्षाखाली करू लागले.

कापूस नडगाव (मोंगलार्ड) येथे संत गंगागीरबाबा गांवोगाव नामसताह करीत; व त्याप्रसंगी भोजनसमारंभ करीत. फिरत फिरत ते शिरडी मुक्कामी आले, नामसताह केला, व नित्याप्रमाणे पारणे केले. श्रीसद्गुरु साईबाबा हे आपल्या स्वतःकरिता दोन्ही हातांत दोन मातीच्या घागरी घेऊन पाण्यास नेहमी जात असत. ज्या ठिकाणी बाग उठविला होता त्या ठिकाणी श्री. म्हाळसापती व गांवातील इतर प्रमुख मंडळी उभी होती, तो तिकडून सत गंगागीरबाबा आले व म्हणाले, “ का हो, हे कोण महाराज आहेत ? ” तेव्हा म्हाळसापती म्हणाले, “ हे साईमहाराज आहेत. ” त्या वेळेस महाराज घागरीत पाणी घेऊन मशिदीकडे चालले होते. तेव्हा संत गंगागीर बाबा भक्ताना व जमलेल्या मंडळीस म्हणाले, “ हा तर हिरा असून तुम्ही त्यांना (बाबाना ; एकाद्या कस्पटाप्रमाणे मानता ! तेव्हा तुम्हाला मनुष्याची पारख नाही. ’ इतके बोलून संत गंगागीरबाबा श्रीसाईबाबांच्या पाठीमागे आले. तेव्हा साईबाबानी आपल्या हातातील घागरी मशिदीत आणून ठेवल्या, आणि ताबडतोब बिटकरीचा टोला हातात घेतला आणि गंगागीरबाबांना म्हणाले की, ‘ ऐसे जाना ऐसे आना ’ (वेशीतून) मग गंगागीरबाबा वेशीतून आल्यावर ‘ आवो जी चांगदेव महाराज ’

असे म्हणून त्यांना मशिदीत आणले व मग म्हाळसापती, श्रीसाईबाबा व चागदेव (गंगागीरबाबा) या तिघांनी चिलीम ओढली.

एकदा अक्कलकोटचे अनंत महाराज (आनंदनाथ) येवले येथे आले होते. त्या ठिकाणी शिर्डीची मडळी कै. नंदराम शिवराम मारवाडी, दगडू भाऊ गायके, माधवराव वळवत देशपांडे (शामा) व तात्या गणपत कोरे पाटील, त्यांना भेटण्या करितां गेले होते. आनंदनाथ महाराजांची भेट झाल्यावर शिर्डीची मडळी घरी येण्यास निघाली; बरोबर अक्कलकोटच्या महाराजांचे शिष्य आनंदनाथमहाराज त्यांच्या गाडीत बसून शिर्डी मुक्कामी आले. त्यांनी श्रीसाईबाबांना पाहिल्याबरोबर म्हटले, ' हा हिरा आहे, तुम्हाला चागलीच मनुष्याची पारख आहे ! ' इतकें ते गावातील लोकाना बोलले."

श्रीसाईबाबा हे काहीं दिवस निववृक्षाखाली तर काही दिवस मशिदीत रहात. एके दिवशी आपण कोण व येथे का बसता " असे गावकऱ्यांनी विचारले, पण त्यांना त्याचा पत्ता लागेना व बाबा काहीं बोलनात. शेवटी खडोबाच्या देवळात ही मडळी गेली व तेथे त्यांना असे समजले की, " हा पोर जेथे बसतो तेथे दोन पुरुष खोल खणा, म्हणजे ह्या पोरचा पत्ता लागेल."

कै. रावबहादूर हरी विनायक साठे डेग्युटी कलेक्टर याचा वाडा त्यावेळी चौबाजूनी माती व विटा यांनी बांधलेला होता. त्याला पूर्वे व पश्चिम बाजूस दिंडी दरवाजे होते. ह्या निववृक्षाशेजारी वाड्यातील पुढील दरवाजाजवळ जिन्याखाली एका कमानीत खणले, तो १०×१० फुटाची एक खोली दिसली. आत पाट, बाजूला पेटत्या समया, व पाटावर व्यात्रमुखी आणि जपमाळ दिसली.

आश्चर्यचकित झालेल्या गावकऱ्यांनी श्रीबाबाकडे नम्रनेने पाहिले व त्याचा उलगडा करण्यास विनंती केली.

'ही माझ्या सद्गुरुयाची जागा आहे,' आणि हे सिद्ध करण्याकरितां आपला उजवा हात निववृक्षाच्या पूर्वामिमुख असणाऱ्या खादीवर ठेवून बाबा म्हणाले, 'हें सत्य आहे. आजपासून ह्या बाजूचा कडवटपणा निघून जाईल.' आणि खरोखरीच तसें झाले. नंतर ती कमानीजवळील खणलेली जागा बंद करण्यात आली. नंतर बाबा म्हणाले 'जो, कोणी गुरुवारी शुक्रवारी ह्या ठिकाणी मारवून ऊद जाळील, त्याचें कल्याण होईल.

ह्या स्थानाला आता संस्थान कमिटीने लहानसें देवालय बांधलें आहे, आणि मार्गे व पुढें भक्तांकरितां चाळी बांधून लहानसा बाग उठवला आहे.

निववृक्षाखाली स्थापन केलेल्या बाबांच्या पादुकांची मूळ हकीकत

शके १९३४ सालची गोष्ट. श्रीसमर्थ साईनाथ महाराजांच्या दर्शनास त्यावेळी मुंबईचे डॉक्टर रामराव कोठारे येत, तसेंच त्याचे कंपाऊंडर व त्यांचे स्नेही भाई कृष्णाजी अलीयागकर हेही बाबांच्या दर्शनास येत असत. एके दिवशी सगुण मेरु नाईक, कमलाकर दीक्षित, कंपाऊंडर व भाई अलीयागकर ह्या मडळीचा असा

विचार ठरवून घ्या, साठे वाच्या वाड्यात निववृक्षाखाली जेथे बाबा बसत असत त्या ठिकाणी काहींतरी मृग असावी व त्याप्रमाणे भाईने बाबांच्या साध्या दगडी ओबडधोबड पादुका करून आणल्या. तेव्हा भाईचे स्नेही कंपाऊंडर म्हणाले की, तुम्ही ज्या ह्या पादुका बसविणार, त्यापेक्षा जर ही गोष्ट आमच्या मालकाना कळेल, तर ते त्यापेक्षा फितीतरी उत्तम पादुका तयार करून बसवतील. त्याप्रमाणे डॉ. रामराव याना कळविण्यात आले, व ते एक सगमरवरी पादुकाचा नकाशा तयार करून शिरडीत मुद्दाम आले. डॉ. रामराव श्रीसत उपासनीकडे जात असत. त्याप्रमाणे ते त्यांच्या भेटीसाठी श्रीखंडेश्वराच्या मंदिरात गेले, व त्यांनी त्यांना तो नकाशा दाखविला. श्रीउपासनी रामरावाना म्हणाले की, 'तुम्ही करता ते सर्व ठीक आहे. परंतु नुसत्या पादुका तयार न करतां मी सागतो त्याप्रमाणे त्यावर कमळें, बेलपत्ती, शंख, चक्र, गदा, पद्म वगैरे आकृत्या काढून चारी बाजूनी त्यास संगमरवरी दगडाचे घाट लावावे. पादुकाची बैठक उच्चासनावर असावी, नुसत्या जमिनीवर नसावी व पुढच्या गाटावर निववृक्षाची महती व बाबांचें योगेश्वरदर्शन गोर्वाण भाषेंत श्लोकात लिहावें.'

डॉ. रामराव कोठारे यांनी श्रीउपासनीची ही गोष्ट मान्य केली व त्याप्रमाणे पादुकीं मुंबईस तयार करून घेऊन कंपाउंडर बरोबर इकडे पाठवून दिल्या. कंपाउंडरने त्या प्रथम श्रीखंडोबांच्या मंदिरात ठेवल्या. तेथे त्या दोन दिवस होत्या. त्याची स्थापना निववृक्षाखाली केव्हा करावी याबद्दल कंपाउंडरने श्रीबाबाकडे अनुज्ञा मागितली. श्रावण शु० अष्टमीस त्या पादुका निववृक्षाखाली स्थापन करा असें बाबा म्हणाले. त्याप्रमाणे त्या दिवशी श्री. गोविंद कमलाकर दीक्षित यांनी त्या पादुका सकाळीं ११ वाजतां मस्तकावर घेऊन श्रीखंडोबांच्या मंदिरापासून श्रीद्वारकामाईपर्यंत त्यांची मोठी मिरवणूक काढून द्वारकामाईत श्रीबाबांच्या चरणाजवळ आणून ठेवल्या. "हें देवाचे पाय आहेत" असें सांगून बाबानी त्यांना हस्तस्पर्श केला व "वाड्यात निववृक्षाखाली बसवा" असें म्हणाले.

भक्तश्रेष्ठ पास्ताशेट पारशी मुंबईकर यांनी बाबांना देण्याकरितां २५ रुपयाची मनिऑर्डर भाईचे नांवावर केली. ती भाईना ह्या पादुका बसविण्याच्या आदले दिवशी मिळाली. भाईनी ती बाबांना लागलीच दिली. "उद्या आपल्यास खर्चास होईल असें म्हणून ती रक्कम बाबांनी भाईजवळ परत दिली." पास्ताशेट व कोठारे याचा अर्थाअर्थी कांही संबध नाही. डॉक्टरांनी पादुका पाठविल्या, पण त्या स्थापन करण्याकरिता येणाऱ्या खर्चाकरितां कांही पाठविलें नव्हतें.

असा हा लीलाघारी बालमुकुंद साईदेव भक्तकार्याकरितां सगुणस्वरूपांत प्रगटला. नंदमुचनंत नवनीतस्तंभापाशी उभा रहाणारा श्रीकृष्ण, लंडीबागेंत औदुंबर-पिंपळ-निववृक्षाखाली तासतास बसूं लागला. सूतलायर मक्तांकरितां लीलावतार धारण केला. फक्त प्रभुला पाहणारे नेत्र भक्तीचे पाहिजेत, जे अधिकारी त्यास सुखी केलें. गाईस, मेढ्यांस, बकऱ्यांस मुक्या जनावरांस सजीव केलें. अनंत लोकांस पशुजीवनातून मानवी भवनांत्र आणलें. हा या संतचूडामणी साईंचा विशेष होय.

श्रवण आणि कीर्तन

—श्रीसंत विनोबा

प्रव्हादानें नऊ प्रकारची भक्ति सांगितली. तीत श्रवण आणि कीर्तन हे भक्तीचे दोन प्रकार अगदी सुरवातीला दिले आहेत. भक्तिमार्गामध्ये श्रवणकीर्तनाचे महत्त्व फार मानलें आहे. ऐकिलेलीच वस्तु पुन्हा पुन्हा ऐकावी, सांगितलेलीच वस्तु पुन्हा पुन्हा सागावी अशी भक्ताची रीत आहे. तिन्ही लोकात हिंडावें आणि सारखें सांगत सुटावे हा नारदासारख्याचा जन्माचा घटा वरच्या वर्गाच्या लोकात, मध्यम वर्गाच्या लोकात, खालच्या वर्गाच्या लोकात—तिन्ही लोकात नारदाची फेरी व्हावयाची. आणि सारखें कीर्तन चालवयाचें. कीर्तनाचा विषय एकच : तोच भक्तवत्सल प्रभु, तेच पतितपावन नाम. दुसरा विषय नाही, दुसरी भाषा नाही. तेच गाणें, तेच सामणे, तेच रडणें, तेच ओरडणें. आळस नाही, कंटाळा नाही, एकपा नाही, विसाना नाही. गात गात फिरावें आणि फिरत फिरत गावें !

धर्माचें श्रवणप्रेम

जसे नारदासारख्यांनी सतत गावें तसे धर्म राजासारख्यांनी सतत ऐकावें. भारतांतील वनपर्व आणि शांतिपर्व हीं दोन्ही विशालपर्वे धर्मराजाच्या श्रवणभक्तीची फळे आहेत वनवासात असताना जो जो म्हणून ऋषि भेटायला आला, त्याची धर्मराजांनै दाढी पकडलीच. भक्तिभावानें प्रणिपात कराया, होईल ती सेवा करावी आणि ऋषींनै कुशल प्रश्न विचारला की आपली कर्ण कहाणी सांगण्याचें निमित्त करून सहज प्रश्न विचारावा, “महाराज, द्रौपदीला जसे हल्ली कष्ट पडतात तसे व्याज-वर कोणाला पडले असतील का हो ?” त्यांनै म्हणावें, “हें काय विचारतोस ? थोर-थोरानी जे कष्ट सोसले त्यापुढें द्रौपदीचे आणि तुमचे कष्ट म्हणजे काहींच नाहीत. सीतेला, रामाला कां कमी सोसावे लागले ?” मग ह्यांनै विचारावें, “ते कसे काय ?” एवढी किल्ली मिळाली की ऋषींचें व्याख्यान चाललें. सबंध रामकथा अथपासून इतिपर्यंत त्यांनै सागावयाची आणि ह्यांनै प्रेम-युक्त चित्ताने ऐकावयाची. दुसऱ्या एखाद्या प्रसंगी असाच एतादं ऋषि येऊन त्यांनै गलदमयंतीचे नाव काढलें की, “त्याची गोष्ट काय आहे ?” म्हणून धर्मराजांनै प्रश्न विचारलाच. आता रामाची सीता कोण आणि नल-दमयंतीची गोष्ट काय आहे हेंहि माहीत नसण्याइतकें इतिहासाचें अज्ञान धर्मराजाच्या टिकाणी होतें अशी कल्पना करता येईल का ? पण माहीत असते की गोष्टहि सताच्या मुखातून ऐकण्यात विशेष गोडी असते. शिवाय तीच ती वस्तु पुन्हा पुन्हा ऐकल्यांनै विचार दड होतो, म्हणून धर्मराजा एवढा श्रवणाचा प्रेमी बनला होता.

हरीनामाचा गजर

पण जुन्या गोष्टी सोडून दिल्या तरी अगदी जवळच्या काळातहि अशी उदाहरणे आहेत. नारदाप्रमाणेच तुकाराममहाराजांनी शेवटच्या घटकेपर्यंत कीर्तनभक्तिच गाजविली. रोज रात्री देवाच्या देवळांत जाऊन कीर्तन करावयाचें, हा त्याचा क्रम आमरण अबाधित चालला होता. लोक येवोत न येवोत, देवापुढे कीर्तन हें व्हावयाचेंच, न ऐकल्या देवालाहि कीर्तन ऐकवण्याचें ज्याचें व्रत त्यानें ऐकल्या देवाला 'अधिकार तैसा' उपदेश करण्याचा सपाटा चालविला ह्यांत काय नवल? समाजातल्या अगदी खालच्या थरापासून तो थेट वरच्या थरापर्यंत सर्व लोकांना तुकाराममहाराजांनी देवाचें नाव ऐकविलें. घरात, दारात, शेजारी, बाजारी, दुकानात—सगळीकडे सूर सारखा. बायकोला, मुलीला, भावाला, जावयाला, गावच्या पाटलाला आणि कारभाऱ्याला, शिवाजीमहाराजाना, रामेश्वर भट्टाला, मंजाजीबुवाला—सर्वांना तुकाराममहाराजांनी हरिनामाचा एकच उपदेश केला. आणि आजहि त्याची अभंग-वाणी तेंच कार्य अव्याहतपणे करीत आहे.

अलीकडच्या इतिहासात आपणांस तुकारामासारखे 'सतत बोलते' भक्तीचे झरे आढळतात तसेच त्याचे पाठ फोडून राष्ट्राच्या धर्मक्षेत्राची बागाईत करणारे शिवरायासारखे श्रवण दक्ष अंतकरीहि पहावयास सापडतात. पंचवीस पंचवीस मैला वरून कीर्तन ऐकण्यासाठी टाकोटाक धावत यावे असा शिवबाचा शिरस्ता होता. आणि ऐकावें, तसे म्हणजे आळसकिळस सर्व झाडून जिवाभावानें ऐकावें. जसे ऐकावें तसे वागण्याचा नेहमा प्रयत्न करावा. ह्यालाच श्रवण म्हणावयाचें. शिवाजी महाराजांनी सतत श्रवण केलें. कोणी सत्पुरुष भेटला असता त्याच्यापासून ऐकण्याची सधि त्यांनी सहसा गमावली नाही. त्यामुळें सर्व उद्योगात पुरून उरण्याइतकी स्फूर्तीची साटवण त्याच्या हृदयात होऊ शकली.

तीन सूत्रांत शिकवण

भक्तिमार्गात ज्याला श्रवण-भक्ति आणि कीर्तन भक्ति म्हणतात त्यालाच उपनिषदांत स्वाध्याय आणि प्रवचन अशीं नावें दिली आहेत. नांवें निराळीं पण अर्थ एकच आहे. स्वाध्याय म्हणजे शिकणें आणि प्रवचन म्हणजे शिकवणें. ह्या 'शिकण्याशिकविण्यावर' उपनिषदाचा तितकाच जोर आहे. जितका 'श्रवण-कीर्तनावर' संताचा. "सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः ।"—सत्य बोल, धर्मानें वाग आणि स्वाध्याय चुकूं नको—या तीन सूत्रांत ऋषींची सर्व शिकवण येऊन गेली. स्वाध्यायाचें आणि प्रवचनाचे म्हणजे शिकवण्या-शिकविण्याचे इतकें महत्त्व ऋषींना वाटतें की, मनुष्यानें नित्य आचरावयाची धर्माची तत्त्वे सांगताना त्यांनी प्रत्येक तत्त्वाबरोबर स्वाध्याय-प्रवचनाचा फिरून फिरून उल्लेख केला आहे. 'सत्य आणि स्वाध्याय-प्रवचन,' 'तप आणि स्वाध्याय-प्रवचन,' 'इंद्रिय-दमन

आणि स्वाध्याय-प्रवचन,' 'मानसिक शांति आणि स्वाध्याय-प्रवचन,' अशा प्रकारे हरएक कर्तव्याचा अलग अलग उच्चार करून प्रत्येक वेळीं स्वाध्याय-प्रवचनाचा उल्लेख करण्यात ऋषींनीं स्वाध्याय-प्रवचनाचा हेतु आणि विषय तर सुचविलाच, पण महत्त्व-हि मांडून दाखविलें आहे.

आमची स्वराज्याची चळवळ अत्यंत विशाल आणि खोल चळवळ होती. एका बाजूनें तीस कोटि लोकांशीं-एक पंचमांश मानवी प्रजेशी-संबंध राखणारी म्हणून विशाल आणि दुसऱ्या बाजूनें आत्म्याला स्पर्श करणारी म्हणून खोल. ही तीस कोटि लोकांशीं संबंध राखणारी चळवळ होती. हें म्हणणेंहि आकुंचित आहे. व्यापक नजरेनें पाहिलें तर असें दिसून येईल की, सर्व मानवी जगाची भवितव्यता ह्या चळवळीशीं खिळलेली होती. पायातला लहानसा कांटा काढणें हाहि सवाल नुसत्या पायाचा नसतो. सर्व शरिराचा त्यांत हितसंबंध येतो. मग विवडलेलें काळीज सुधारण्याचा सवाल हा सर्व शरिराचा सवाल कसा नव्हे ? अवश्य हा सर्व शरिराचा सवाल आहे. आणि साधा सवाल नव्हे, जिवावरचा सवाल आहे. 'यक्ष-प्रश्न' आहे. जन्म दे नाही तर जीव दे असला हा सवाल आहे. हिदभूमि ! कालदृष्ट्या अत्यंत प्राचीन, लोकसंख्येने जगाच्या पांचव्या हिस्स्या-बरोबर, विस्तारानें युरोप-कम-रशियाएवढी, सङ्कतीनें उदार-उच्च-अद्भुत, निसर्गसंपत्तीनें जगाच्या हेव्यास पात्र झालेली, हिंदु आणि बौद्ध ह्या दोन विश्व-व्यापक धर्मांना जन्म देणारी आणि इस्लामचें विस्तारक्षेत्र वनलेली, वास्तव्य-वैभवानें केवळ अद्वितीय ! अशी ही हिदभूमि ब्रिटिश साम्राज्याच्या मुकुटावरचा हिराच नव्हे पण ब्रिटिश साम्राज्यानें गिळलेली ही हिरकणी—हिच्या जगण्यामरण्यावर जगाचें नशीब टागलेलें आहे. म्हणून आजच्या स्वराज्याच्या चळवळीचा संबंध केवळ तीस कोटि हिंदी प्रजेशीच नवून सर्व जगाशी होती. आणि दुसऱ्या बाजूनें ही चळवळ आत्माला स्पर्श करणारी आहे हें म्हणणें तितकेंसे खोल नाही. स्वराज्याची ही चळवळ आत्मशुद्धि करणारी आहे. आणि आत्मशुद्धीचा वेग साक्षात् परमात्माची गाठ घेतल्याशिवाय कधीं थावणारा नसतो. म्हणून परमात्मा गुणिलें मनुष्याच्या जगाचें क्षेत्र इतकें ह्या चळवळीचें घनफळ होतें.

चळवळ इतकी विशाल आणि खोल असल्यामुळें तिच्या सिद्धीसाठी दोन गोष्टींची काळजी घेणें जरूर होतें. तिला एखाद्या खुटाभोवतीं जखडून टाकलें पाहिजे व तिच्यातील तत्त्वांचें श्रवण-कीर्तन चालू राखलें पाहिजे. नाही तर ती हातची निसटून जाववाची.

विनोबाची भविष्यवाणी

पैकी चळवळींचा खुंट आतां निश्चित झाला आहे. चरखा हा आपल्या ह्या सर्व चळवळींचा खुंट आहे. ह्याच्या भोवतीं चळवळीचें चक्र फिरते राखलें पाहिजे. सोयी प्रमाणें आणि जरूरीप्रमाणें कासव आपले अवयव कधीं आपल्या मजबूत कवचीच्या आंत खेचून घेतो. कधीं बाहेर फैलावतो. त्याप्रमाणें चरख्याचा मजबूत खुंट कायम

करून त्याच्या आश्रयाने चळवळीचे इतर अवयव कधी बाहेर पसरावे, कधी आंत खेंचून व्यावे. आज आपण चळवळीचीं अंगे आंत खेंचून घेतली आहेत. संधि मिळेल तेव्हा ती बाहेर पसरू, पण केव्हांहि चरख्याचा खुंट सोडणार नाही. ब्रह्म हें 'सर्वगत सदा सम' आहे त्यामुळेच तें हातावर तुरी देऊन केव्हा निसडून जाईल ह्याचा नेम सागतां येत नाही. म्हणून ह्या ब्रह्माला एखाद्या मूर्तीत डांबून ठेवल्याशिवाय भक्तांचें काम चालत नाही. तसेच विश्वव्यापी चळवळ म्हटली की कांहीच हाताला लागत नाही. म्हणून त्या चळवळीची चरख्यांत प्राणप्रतिष्ठा केली आहे. दुसरे कांहीं होवो वा न होवो, ह्या मूर्तीची पूजा मात्र कधीच चुकतां कामा नये.

आणि तितकीच महत्त्वाची दुसरी वस्तु म्हणजे चळवळींतोल तत्त्वे सर्वांच्या कानावर सारखी पडत राहतील अशी व्यवस्था करणें. वास्तविक ह्या दोन निरनिराळ्या गोष्टी नाहीत. एकाच गोष्टीचीं दोन अंगे आहेत. कीर्तन करावयाचें म्हणजे समोर मूर्ति पाहिजेच. देवाच्या मूर्तीशिवाय कीर्तन होऊं शकत नाही. गंगेचें पाणी समुद्राकडे जातें तें तीरावरच्या झाडांचे पोषण करित करित जातें. पण जातें समुद्राकडेच. तशी कीर्तनाची धार, ही वाहते देवाच्याच समोर, ऐकणारे तीरावरच्या झाडांसारखे. स्वराज्याच्या चळवळीची स्थापना चरख्याच्या मूर्तीत करावयाची आणि त्या मूर्तिसमोर अखंड कीर्तनाचा घोष चालवावयाचा. हें भजनकार्य हरएक शहरांत, हरएक खेड्यांत हरएक घरात सुरू झालें पाहिजे. हें आपण करूं शकलो तर एका क्षणांत राष्ट्राचा नूर पालटून जाईल हें निश्चित समाजावें.

पुतळा कां नाही ?

शिकंदर बादशहाच्या राजधानींत एक सुंदर बगीचा होता. त्यात प्राचीन आणि विद्यमान पराक्रमी पुरुषांचे पुतळे उभारलेले होते. एकदां शिकंदराची राजधानी पाहुण्यासाठी कोणी परदेशस्थ बडा मुसाफर आला होता. तो शिकंदराचा पाहुणा म्हणून शिकंदरच्या पाहुण-घरात उतरला होता. शिकंदर त्याला तो ऐतिहासिक बगीचा दाखविण्यासाठी आपल्याबरोबर घेऊन गेला. शिकंदरानें पुतळा दाखवावा, पाहुण्यानी "हा कोणाचा पुतळा ?" म्हणून विचारारवें. "हा अमक्या अमक्या 'सुप्रसिद्ध' पुरुषाचा पुतळा, म्हणून शिकंदरानें माहिती द्यावी, असा क्रम चालला होता. शेवटीं सर्व पुतळे पाहून झाल्यावर पाहुण्यानें विचारलें— "महाराज, आपला पुतळा कोठें दिसत नाही ?" शिकंदर म्हणतो— "माझा पुतळा उभारला जावा आणि पुढच्या पिढ्यांनी 'हा कोणाचा पुतळा ?' म्हणून सवाल करावा त्यापेक्षां तो उभारला जाऊं नये आणि 'शिकंदरचा पुतळा कां नाही ?'. म्हणून लोकांनीं विचारारवें हें मला अधिक बेंर वाटतें."

—संत विनोबा

अपार सृष्टि म्हणजे ईश्वराचें पुस्तक

—संत विनोबा

आज जडवादाचा सारा डोळ्यांवर चढला आहे. ईश्वर आहे तरी कोठें, येथून आज सुरवान आहे. तो कोणाला कोठें प्रतीतच होत नाही. सारें जीवन विकारमय, विषयलोलुप आणि विषमतेनें भरलेलें आहे. हल्लीं उंचातील उंच विचार करणारे जे तत्त्वज्ञानी आहेत त्यांचे सुद्धा विचार सर्वांना भाकर कशी पोटभर मिळेल या पलीकडे जाऊ शकत नाहीत. ह्यांत त्याचा दोष नाही. कारण आज अनेकाना खाण्यासहि मिळत नाही अशी स्थिति आहे. आजची मोठी समस्या म्हणजे भाकरी. ही समस्या सोडविण्यात सारी बुद्धि आज गहून गेली आहे. सायणाचार्यांनी “बुभुक्षमाणः रुद्ररूपेण अवतिष्ठते” अशी रुद्राची व्याख्या केली आहे. मुकेलेले लोक म्हणजे च रुद्राचा अवतार. त्यांच्या क्षुधाशांतीसाठी नाना तत्त्वज्ञाने, नाना वाद, नाना राजकारणे, उभी राहिली आहेत. या प्रश्नातून बाहेर पडण्यास आज अवसरच नाही. एकमेकांशी न भाडता दोन सुखाचे घाम मोकळ्या मनानें लोक कसे त्वातील याचा विचार करण्यात आज प्रयत्नाची शिकस्त होऊन राहिली आहे. अशी चमत्कारिक समाजरचना ज्या काळात आहे तेथे ईश्वरार्पणतेची साधी सोपी गोष्टच अतिशय कठिण होऊन बसली यात आश्चर्य नाही. परंतु याला उपाय काय ? ईश्वरार्पण—योग कसा साधावा, तो कसा सोपा करावा, ही गोष्ट आपणास पाहावयाची आहे.

परमेश्वर-दर्शनाची बाळबोध रीत

लहान मुलांना शिकविण्यासाठी जे उपाय आपण योजतो तेच उपाय सर्वत्र परमात्मा दिसावा म्हणून गीतेंत सांगितले आहेत. मुलांना अक्षरे दोन गीतींनी शिकवितात. एक रीत म्हणजे प्रथम अक्षरें मोठमोठी काढून शिकवायची. पुढें हीच मोठी अक्षरें लहान काढून शिकवायची. तोच ‘क’, तोच ‘ग’. परंतु पूर्वी मोठा होता, ही एक तऱ्हा. दुसरी तऱ्हा म्हणजे आधीं बिनघोटाळ्याची साधी अक्षरें शिकवायचीं आणि घोटाळ्याचीं जोडाक्षरें मागून शिकवायचीं. तसेंच हुतेहूब परमेश्वर पहावयास शिकवायचें. आधीं ठळक परमेश्वर पहावयाचा. समुद्र—पर्वतादि महान् विभूर्तीत प्रकट झालेला परमेश्वर पटकन् डोळ्यांत मरेल. हा ठळक परमेश्वर पटला म्हणजे मग एखाद्या जलविंदूत, एखाद्या मातीच्या कणात सुद्धां तोच आहे हेंहि पुढें कळेल. मोठा ‘क’ व बारीक ‘क’ यात फरक नाही. जें स्थूलांत तेंच सूक्ष्मात. हा एक प्रकार झाला. आणि दुसरा प्रकार म्हणजे बिनघोटाळ्याचा सरळ परमात्मा आधी पहावयाचा. मग जरा गुंतागुंतीचा. जेथे शुद्ध परमेश्वरी आविर्भाव सहज प्रकट झाला आहे त्याचें ग्रहण पटकन् होतें, जसा रामाच्या ठिकाणी प्रकट झालेला परमेश्वरी आविर्भाव पटकन् समजतो. राम हें साधें अक्षर आहे. हा बिन-

भानगडीचा परमेश्वर आहे. परंतु रावण ? तें जोडाक्षर आहे, तेथें कांहीं तरी मिसळ आहे. रावणाची तपस्या कर्मशक्ति ही थोर आहेत; परंतु त्यांत कृपणा मिसळलेला आहे. आधी राम हें सरळ अक्षर शिका. जेथें दया आहे, वत्सलता आहे, प्रेम आहे, असा जो हा राम तो सरळ परमेश्वर आहे. त्याचें पटकन ग्रहण होईल. रावणाच्या ठिकाणचा परमेश्वर पहावयास जरा वेळ लागेल. आधी सरळ अक्षर मग जोडाक्षर. सजनात परमात्मा पाहून मग दुर्जनांतहि शेंवटीं पहावयास शिकावयाचें. समुद्रातील विशाल परमेश्वरच त्या पाण्याच्या थेंबात आहे. रामचंद्रांतीलच परमेश्वर रावणातहि आहे. जें स्थूलात तेंच सूक्ष्मात. जें सोप्यांत तेंच कठिणात. अशा दोन तऱ्हांनी दा जगाचा ग्रथ वाचावयास आपणास शिकावयाचे आहे.

ही अपार सृष्टि म्हणजे ईश्वराचें पुस्तक आहे. डोळ्यांवर जाड पडदे आले म्हणजे हें पुस्तक आपणास बंद झाल्यासारखें वाटतें. या सृष्टीच्या पुस्तकांत सुंदर अक्षरानी परमेश्वर सर्वत्र भरलेला आहे; परंतु तो आपणांस दिसत नाही. ईश्वराचें दर्शन होण्यात एक मोठें विघ्न आहे तें हें कीं सावें जवळचें ईश्वरस्वरूप मनुष्यास पटत नाही व दूरचे प्रखर रूप पचत नाही. मातेच्या ठिकाणी ईश्वर पहा असें म्हटलें तर तो म्हणतो, ईश्वर का इतका साधा व सोपा ? परंतु प्रखर परमात्मा प्रकट झाला तर तो तुला झेपेल का ? कुतीला वाटलें तो दूरचा सूर्यजवळ येऊन भेटावा. परंतु तो जवळ येऊन अनुभवून राहिले होते. पाणिनीची ही जी महनीयता आहे तीमुळेंच भाष्यांत जेथें जेथें त्याचा उल्लेख येतो तेथें तेथें ' भगवान् पाणिनि ' असा पूज्यभावानें तो केलेला असतो. पाणिनीचे अन्यत उपकार मानतात.

“ अज्ञानाघस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलित येन तस्मै पाणिनये नमः ॥ ”

असे भगवान् पाणिनि व्याघ्राच्या ठिकाणी परमात्मा पाहून राहिले आहेत. ज्ञानदेवांनी म्हटलें आहे—

“ घरा येवो पां स्वर्ग । कां वरि पडो व्याघ्र
परी आत्मबुद्धीसी भंग । कदा नोहे ”

अशी महर्षि पाणिनीची स्थिति झाली होती. व्याघ्र ही दैवी विभूति आहे ही गोष्ट ते समजले होते.

तसाच तो साप, सापाला फार भितात. परंतु साप म्हणजे कडकडीत सोंवळा ब्राह्मण आहे. किती स्वच्छ, किती सुंदर ! यत्किंचित्हि घाण त्याला खपत नाही. घाणेरडे ब्राह्मण किती तरी आढळतात ! परंतु घाणेरडा सर्प कोणी पाहिला आहे ? एकान्तांत राहणारा जणू ऋषिच. निर्मळ, सतेज, मनोहर हारासारखा हा साप, त्याला का भ्यायचें ? आपल्या पूर्वजांनी तर त्याची पूजा करावयास सांगितलें आहे. काय काय हिंदुधर्मांत खुळें, असें तुम्ही म्हणा. परंतु नागपूजा करावयास सांगितली आहे खरी. लहानपणीं मी आईला गंधाचा नाग काढून द्यावयाचा

मी आईला म्हणें, 'बाजारात चांगलें चित्र मिळतें.' आई म्हणें, 'तें रद्दी, तें नको. मुलाच्या हातचें ते चांगलें.' मग त्या नागाची पूजा करावयाची. काय आहे हा पागलपणा ? परंतु विचार तर करा. तो सर्प श्रावण महिन्यात अतिथि म्हणून आपल्या घरी येत असतो. त्याचे विचान्याचें घर पावसाळी पाण्यानें सारें भरून गेलेले असतें. मग काय करील तो ? दूर एकान्तांत राहणारा तो ऋषि, तुम्हास उगीच फार त्रास होऊं नये म्हणून वळचणीस लांकडांत पडून राहतो. कर्मांत कमी जागा तो व्यापतो; परंतु आपण दंडा घेऊन धावतो. संकटांत सांपडल्यामुळें अतिथि घरी आला तर त्याला का मारायचें ? सेंट फ्रान्सिसची गोष्ट सांगतात कीं जंगलांत साप दिसला म्हणजे तो प्रेमानें म्हणायचा, 'ये, भाऊ ये.' ते साप त्याच्या मांडीवर खेळत, अगावर रुळत, हें खोटें नका समजूं. प्रेमामध्यें ही शक्ति आहे. साप म्हणजे विषारी आहे. आणि माणूस काय कमी विषारी आहे ? साप चावला तरी क्वचित् चावतो. तो सुद्धा चावत नाही. शेंकडा ९० साप तर निर्विषच असतात. तो तुमच्या शेतीची रक्षा करतो. शेतीचा नाश करणारे असंख्य किडे व जंतु यांवर तो जगतो. असा हा उपकारी, शुद्ध, तेजस्वी, एकान्ताप्रिय सर्प म्हणजे भगवंताचें रूप आहे. आमच्या सर्व देवात साप कोठें ना कोठें तरी आहेच आहे. गणपतीच्या कमरेला नागाचा करगोटा आम्ही दिला आहे. शकराच्या गळ्यात ते घातले आहेत. आणि भगवान् विष्णूला तर नागाचा विछाना दिला आहे. यातील गोडी तर पहा. या सर्व गोष्टींचा भावार्थ हा की नागाच्या ठिकाणीं ईश्वराची मूर्ति प्रकट झाली आहे. सापांतील परमेश्वराचा परिचय करून घ्या.

सृष्टीतील परमेश्वर : आणखी कांहीं उदाहरणें

अशा किती गोष्टी सांगूं ? मी कल्पना देऊन राहिलों आई. रामायणाचें सारें सार अशा प्रकारच्या रमणीय कल्पनेतच आहे. रामायणात पितापुत्राचे प्रेम, मायले कराचें प्रेम, भावाभावांतील प्रेम, पतिपत्नीचें प्रेम, हें सारें आहे. परंतु, मला रामायण यासाठीं नाही प्रिय वाटत. रामाची वानरार्शी दोस्ती झाली या गोष्टीमुळें तें मला आवडतें. इहर्ली म्हणतात कीं वानर म्हणजे नागलोक होते. जुने उकरावयाचें हें इतिहासतज्ञांचे कामच आहे. मी त्यांच्या कामाविषयी तक्रार नाही करीत; परंतु रामानें खरोखरच्या वानरार्शी मैत्री जोडली यांत काय अशक्य आहे ? राम व वानर दोस्त झाले यातच खरोखर रामाचें रामत्व व रमणीयत्व आहे. तसाच कृष्णाचा गाईशी संबंध. सर्व कृष्णपूजा यावर उभारलेली आहे. श्रीकृष्णाचें चित्र म्हटलें म्हणजे सभो वती गाई असावयाच्याच. गोपाल कृष्ण ! गोपाल कृष्ण ! कृष्णापासून गाय अलग कराल तर कृष्ण काय उरला ? आणि रामापासून वानर दूर केले तर रामांत तरी काय राम उरला ? रामानें वानराच्या ठिकाणचाहि परमात्मा पाहिला व त्याच्याशी प्रेमाचें जिव्हाळ्याचे संबंध जोडले. रामायणाची ही किल्ली. ही किल्ली सोडाल तर गोडी गमवाल. पितापुत्राचे, मायलेकराचें संबंध अन्यत्रहि दिसतील, परंतु नरा-वानराची अन्यत्र न दिसणारी मधुर मैत्री रामायणात आहे. वानराच्या ठिकाणचा देव रामायणानें पचनीं

पाडला. वानरांना पाहून ऋषींना कौतुक वाटे. रामटेकापासून तों कृष्णाकांठापर्यंत जमिनीवर पाय न ठेवतां झाडांवरच्या झाडावर उड्या मारीत हे वानर हिंडत खेळत. अशी ती घनदाट जंगले व तेथे खेळणारे ते वानर पाहून प्रेमळ ऋषींस काव्य स्फुरे व कौतुक वाटे. उपनिषदांत ब्रह्माचे डोळे कसे असतात हे सांगतांना वानराच्या डोळ्या-प्रमाणे असतात असे म्हटले आहे. वानराचे डोळे चंचळ. चौफेर त्याची नजर. ब्रह्माचे असेच डोळे हवेत. ईश्वराला डोळे स्थिर ठेवून चालणार नाही. तुम्ही आम्ही ध्यानस्थ बसावे; परंतु ईश्वर ध्यानस्थ बसला तर सृष्टीचे कसे होणार ? वानराच्या टिकाणी सर्वांची काळजी घेणारे ब्रह्माचे डोळे ऋषींना दिप्त आहेत. वानराच्या टिकाणी देव पहावयास शिका.

आणि तो मोर ! महाराष्ट्रात मोर फारसे नाहीत. परंतु गुजराथमध्ये फार आहेत. मी गुजराथमध्ये होतो. मला रोज दहाबारा मैल हिंडण्याची संवय. हिंडताना मला मोर दिसावयाचे. आकाशांत अत्रे आलेली असावी, पाऊस पडण्याची तयारी असावी, आकाशांत काळा गर्द रंग चढलेला असावा आणि मग तो मोर आवाज काढतो. हृदय पिळवटून निघालेला तो टाहो ऐका म्हणजे समजेल. आमचे सारे संगीतशास्त्र मोराच्या या ध्वनीवर उभारले आहे. मोराचा आवाज म्हणजे, “षड्जं रौति” हा पहिला षड्ज मोराने दिला व मग कमी अधिक प्रमाणांत आपण इतर स्वर बसविले. त्याची ती मेषाकडे असलेली दृष्टि, त्याचा तो खोल आवाज व मेषाचा धिमिधिमि गडगड आवाज होऊं लागताच त्याचा उभारला जाणारा तो पिसारा ! अहाहा ! त्या पिसान्यासमोर माणसाची ऐट शक मारते. बादशहा नटतो. परंतु मोराच्या पिसान्यासमोर तो काय अधिक नटणार ? केवढा तो भव्य पिसारा, ते सहस्र डोळे, ते नाना रंग, त्या अनंत छटा, ती अद्भुत सुंदर मृदु रमणीय रचना, ती वेल्बुट्टी ! पहा पहा तो पिसारा आणि तेथे परमात्माहि पहा. ही सारी सृष्टि अशी नटली आहे. सर्वत्र परमात्मा दर्शन देत उभा आहे; परंतु आपण न पाहणारे अभागी. तुकारामानीं म्हटले आहे—

“ देव आहे सुकाळ देशी, अभाग्यासी दुर्मिक्ष ॥ ”

संतांना सर्वत्र सुकाळ आहे, परंतु आम्हाला सर्वत्र दुष्काळ.

वेदामध्ये अग्नीची उपासना सांगितली आहे. अग्नि हा नारायण आहे. काय त्याची दैदीप्यमान मूर्ति ! दोन लाकडे घांसा, प्रकट होतो. पूर्वी कोठे लपला होता कोणास माहित. किती ऊबदार, किती तेजस्वी ! वेदांचा पहिला ध्वनि निघाला तोच मुळी अग्नीच्या उपासनेने.

“ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नघातमम् ॥ ”

ज्या अग्नीच्या उपासनेने वेदाना आरंभ झाला, त्या अग्नीकडे तुम्ही पहा. त्या त्याच्या ज्वाळा पाहिल्या म्हणजे मला जीवात्म्याच्या घडपडीची आठवण होते. त्या ज्वाळा घरांतल्या चुलीतील असोत वा जंगलातल्या वणव्यांतलि असोत. वैराग्याला घरदार असें नसते. त्या ज्वाळा जेथे असतील तेथे त्याची ती घडपड सुरूच आहे.

दुःख पाहतां जवापाडे--सुख पर्वता एवढें

सतत वाढत जाणाऱ्या सुखतृष्णेस योग्य लगाम घालून, आपण शक्य तो उद्योग केल्यानंतर जी स्थिति प्राप्त होते तीत संतुष्ट रहाण्याची मनास संघय लावली पाहिजे.

सुख पाहिजे असेल तर अगोदर दुःख भोगिलें पाहिजे दुःख ही सुखाची किंमत आहे व ती नेहमी अगोदर द्यावी लागते. सुखाची उधार-विक्री होत नाही. ज्या मानानें सुख कमीजास्त पाहिजे असेल त्या मानाने दुःखरूप मूल्यें दिले पाहिजेत. अगोदर दुःख भोगल्याविना कोणास कधींहि सुख मिळाववाचें नाहीं. महिनाअखेर पगार पाहिजे असेल तर अगोदर तीस दिवस नोकरी केली पाहिजे, धान्याची सुबत्ता व्हावयास पाहिजे असेल तर अगोदर शेतात राबलें पाहिजे, व्याकरणशास्त्रांत पारंगत व्हावेसें वाटत असेल तर अगोदर बारा वर्षे अव्ययन केलें पाहिजे, ब्रह्म पदाची अपेक्षा असेल तर अगोदर लोखंडाचे चणे पचविले पाहिजेत, आणि देवपणा प्राप्त करून घेण्याची महत्वाकाक्षा असेल तर अगोदर टाकीचे धाव सोसले पाहिजेत. साराश सुख पाहिजे असेल तर अगोदर दुःख भोगले पाहिजे.

सुखाचा शोध

पुष्कळ लोकाना असें वाटतें कीं, ज्याच्यापाशीं मुबलक पैसा असतो ते सर्व प्रकारें सुखी असतात. अर्थात् श्रीमंतीत लोळणारें राजेरजवाडे हे नेहमीं सुखातच लोळत असले पाहिजेत; पण हा निव्वळ भ्रम आहे. याच्या उलट मात्र बहुधा खरें असते. ज्याच्यापाशी बिलकुल संपत्ति नाही असे लोकच प्रायः सुखी असतात. इराणच्या बादशाहाची अशी गोष्ट सांगतात की, एकदा त्याला मुळीच करमेनासे झाल्यामुळे त्यानें आपल्या पदरच्या ज्योतिपास सुखप्राप्तीचा उपाय विचारला. तेव्हां

त्याना सारखी तळमळ लागली आहे. त्या ज्वाळा वर जाण्यासाठीं अधीर असतात. त्या ज्वाळा ईथरमुळें हलतात, हवेच्या दाबामुळें हलतात, असें तुम्ही शास्त्रज्ञ कांहीं म्हणाल; परंतु माझा तरी अर्थ हा आहे. तो वर जो परमात्मा आहे, तो तेजःसमुद्र सूर्यनारायण जो वर आहे, त्याला भेटण्यासाठीं त्या सारख्या उड्या घेत असतात. जन्मल्यापासून मरेपर्यंत सारखी त्यांची घडपड सुरू असते. सूर्य हा अशी व ह्या ज्वाळा म्हणजे अंश. अंश अंशीकडे जाण्यासाठीं तडफडत असतो. त्या ज्वाळा विज्ञातील तेव्हांच ती घडपड बंद होते, तोपर्यंत नाहीं. सूर्यापासून आपलें अतर फार आहे हा विचार त्यांच्या मनांत नसतो. पृथ्वीवरून आपल्या शक्तीप्रमाणें उडी मारणें हेंच त्यांना माहीत. असा हा अग्नि म्हणजे त्याच्या रूपानें घगघगीत वैराग्यच प्रकट झालें आहे असें वाटतें. म्हणून वेदाचा पहिला ध्वनी ' अग्निमीळे ' निघाला.

त्यांनी सांगितलें की, एकादा पूर्ण सुखी मनुष्य शोधून त्याचा अंगरखा अंगांत घालावा, म्हणजे मुब मिळेल, त्यावरून पूर्ण सुखी मनुष्याचा तपास सुरू झाला. प्रथम सर्व राजवाडा धुडाळला, नंतर देशातील सर्व सपन्न लोकांमध्ये चौकशी केली, पण कांही केल्यानें तशा प्रकारचा मनुष्यच मिळेना. शेवटीं शोधतां शोधतां एक मजूर भेटला. तो पूर्ण सुखी अशा संश्लेष पात्र होता. पण इतका शोध करून शेवटी जी वस्तु हवी होती ती मिळाली नाहीच ! कारण तो मजूर विचारा बोलून चालून दिगंबर पडला, मग त्याचा अंगरखा कोठून मिळणार ?

सर्व प्रकारचा सुखदुःखानुभव अखेर मनावरच अवलंबून असल्यामुळे, मनोनिग्रहानें सुखदुःखानुभवाचाहि निग्रह होणें अशक्य नाहीं असे औघानेंच सिद्ध होतें. याच अभिप्रायानें—

सर्व परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं मुखम् ।

एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥

‘ परक्याच्या (बाह्य वस्तूंच्या) जे कांहीं ताब्यांत असतें तें सर्व दुःख, आणि स्वतःच्या (मनाच्या) ताब्यांत जें असतें तें सुख हे सुखदुःखाचें संक्षिप्त लक्षण होय ’ मनुनें म्हटलें आहे.

चिपथोपभोगाची केव्हांहि पूर्ति होणें अशक्य असल्यामुळे प्रत्येक मनुष्यास मी दुःखी आहे असेंच नेहमीं वाटत असतें. मनुष्यमात्राची ही स्थिति लक्षात घेऊनच—

सुखाद् बहुतर दुःखं जीविते नाऽत्र संशयः ।

‘ या जीवितामध्ये म्हणजे ससारात सुखापेक्षा दुःखच अधिक आहे, ’ असें महाभारतांत म्हटलें आहे व तुकोवानींहि त्याच अभिप्रायानें—

सुख पाहता जवापाडें । दुःख पर्वताएवढें ॥

असें या ससाराचें वर्णन केलें आहे. आणि विचार केला तर सुखापेक्षा दुःखाचीच वास्तविक जरूरी आहे असे समजून येईल. ज्या मनुष्यानें कधींहि दुःख भोगलें नाहीं तो मुळमुळीत स्वभावाचा बनेल. त्याच्यामध्ये ताठपणा येणार नाहीं.

दुःखाची गरज

रामचद्राच्या अर्गी पितृभक्ति, सत्यप्रतिज्ञता, प्रजावात्सल्य, पराक्रम इत्यादि अनेक लोकोत्तर गुण होते खरे, पण कैकेयीनें त्याला वनवासास घालविलें व वनात असता रावणानें त्याची पत्नी सीता हिला पळवून नेलें या दोन गोष्टींमुळेच मुख्यतः त्याच्या गुणास व कर्तृत्वशक्तीस विशेष तेज चढलें व अफाट महासागरावर सेतु बांधणें व पुढील भयंकर रणसग्रामात रावणकुलाचा निःपात करणें या गोष्टी त्याच्या हातून होऊन त्याची कीर्ति अजरामर झाली. तसेंच कौरवांनीं कपटधूतानें पाडवांचें सर्वस्व हरण केलें, त्यांच्या साध्वी स्त्रीची भर सभेंत विटंबना केली व त्यांना वनवासास घालविलें यामुळे अर्जुनानें एवढें उग्र तप केलें व सर्व दिव्य अस्त्रे व अनेक कला संपादन करून आपलें सामर्थ्य शेंकडों पटीनें वाढविलें. सारांश शत्रूंनीं दिलेलीं दुःखें ही तेजस्वी पुरुषांच्या उन्नतीसच कारणीभूत होत असतात. मनुष्यावर दुःखाचा प्रसंग गुदरला म्हणजे त्यांतून पार पडण्याकरितां कोणते उपाय योजिले पाहिजेत याचा तो आपलें

मन एकाग्र करून विचार करूं लागतो व अशा प्रकारच्या विचारापासून त्याच्या अतःकरणात प्रकाश पडून त्याचें सत्याचे ज्ञान वाढतें. मनुष्यस्वभाव असा आहे की, स्वतःवर अगदीं बेतल्याशिवाय तो मन लावून आस्थेने विचार करीत नाही; मग दुःखाच्या दुःखानें जाग्रत होऊन विचार करण्याची गोष्टच नको. व अशा प्रकारचा विचार नाही म्हणजे काहीं नाही. म्हणून आपणास मनःपूर्वक विचार करावयास लावण्यास दुःखाच्या अकुराची वारंवार जरूरी असते. हे प्रसंग मनुष्यास दुःखद वाटतात पण कडू औषधाप्रमाणें ते हितपरिणामी असतात. दुःखाच्या वेळीं मनुष्याच्या मनाच्या सर्व वृत्ती परमेश्वराकडे सहज लागतात तथा त्या इतर वेळीं दृढ प्रयत्नानेहि लागत नाहीत याचा सर्वास अनुभव आहे. दुःखाच्या वेळीं सर्व वृत्ती परमेश्वराकडे लागून अनिर्वाच्य असा आनंद अनुभवास आल्यामुळे “ देवा, मला नेहमीं दुःखांतच ठेव, कारण तेणें करून माझे मन तुजकडे ‘एका भावें’ लागतें ” असें एका संतानें देवापार्शीं मागणें मागितलें आहे. यावरून दुःखाचे प्रसंग बोधप्रद कसे होतात हें नीट लक्षांत येईल. ईश्वरनिष्ठा, आत्मविश्वास, धैर्य, उद्योग इत्यादि गुण दुःखप्रसंगामुळेच विशेषतः आपल्या अंगी बाणतात. म्हणून आपली दानत बनण्याकरिता सुखापेक्षां दुःखप्रसंगाचीच विशेष जरूरी आहे, असे दिसून येईल.

निर्मळ सुख किंवा निर्मिश्र दुःख असें या जगात कोठेहि नाही. प्रत्येक ठिकाणी आणि प्रत्येक अवस्थेमध्ये सुखदुःखांचें मिश्रण असते. कोठलेहि सुख आपणास पाहिजे असेल तर तत्संलग्न दुःख भोगण्यास आपण तयार असले पाहिजे, व तें दुःख भोगण्यास आपली तयारी नसेल तर त्या सुखाचीहि आशा आपण सोडली पाहिजे. गुलाबाचें फुल पाहिजे असेल तर गुलाबाचे काटे सोसले पाहिजेत, व काटे अंगास लागावयास नको असतील तर फुलाची इच्छा करणें व्यर्थ होय. तसेंच स्त्री-सुखाची इच्छा असेल तर तदनुषंगानें येणारी दुःखे व जबाबदाऱ्या पत्करल्या पाहिजेत. तसें न करता वैवाहिक सुखाची अपेक्षा करणें निर्बुद्धपणाचें होय.

सुखाचा तरतमभाव

मनुष्य आपणास सुलें किती आहेत याचा विचारच करीत नाही. आपणास हे सुख नाही हाच विचार रात्रदिवस त्याच्या मनांत घोळत असतो. अमक्याच्या इतकी सुंदर स्त्री आपणास नाही, अमक्याच्याइतके जिव्हाळ्याचे स्नेही आपणास नाहीत, रामरावांइतकी आपणास विद्या नाही, श्यामरावांइतकी आपणास संपत्ति नाही; काशीनाथपंताइतका आपला चेहरा रुबावदार नाही, द्वारकानाथपंताइतके आपलें शरीर बळकट नाही; प्रभाकराइतका आपला कंठ सुस्वर नाही, विभाकराइतका आपला हात चित्रकलाकुशल नाही, मोरोपंताइतके आपणास मातृसुख नाही, केरोपंताइतके आपणास पितृसुख नाही. अशा दुःखकारक विचारापुढें आपणास देवानें एकंदर

कांहीं तरी विशेष आहे असें उघड होतें. मन करा रे प्रसन्न । सर्व सिद्धींचें कारण ॥ या तुकोबाच्या उपदेशाचा रोखहि तोच आहे. बुद्धि कशी प्रसन्न ठेवावी याचा विचार न करितां केवळ विषयोपभोगातच गहन जातो. त्याचें सुख क्षणिक किंवा अनित्य असतें. त्याला आत्यंतिक सुख मिळणें केव्हांहि शक्य नाहीं कारण जें इंद्रियसुख आज आहे तें उद्या नाही, इतकेंच नव्हे, तर जी गोष्ट आपल्याच इंद्रियास आज सुखकारक वाटते तीच काही कारणामुळें उद्यां दुःख कारक होते. उदाहरणार्थ, उन्हाळ्यास जें थड पाणी गोड वाटतें तेंच थडीच्या दिवसात नकोसें होतें. बरे, इतकें करूनहि सुखेच्छेची पूर्ण तृप्ति होते असेंहि नाही. कारण विषयवासना सतत एकारखी वाढत जात आल्यामुळें दररोज नवी नवी सुखें मिळालीं तरी विषयसुखाची इच्छा पूर्णपणें तृप्त होणें कधींच शक्य नाही. ययाति राजाच्या सुप्रसिद्ध गोष्टीवरून याची सत्यता नीट लक्षांत येईल. ययाति राजा शुक्राचार्याच्या शापानें महातारा झाल्यावर तें म्हतारपण दुसऱ्याला देऊन त्याऐवजीं त्याचें तारुण्य घेण्याची शुक्राचार्यांनी दयाळू हीऊन सवलत दिली होती. तेव्हा त्याचें तारुण्य घेऊन ययातीनें एक हजार वर्षे एकसारखा विषयोपभोग घेतल्यावर, पृथ्वीतील सर्व पदार्थ मनुष्याची सुखवासना तृप्त करण्यास जपुरे आहेत असें त्याच्या अनुभवास आले आणि—

न जातुः काम कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवस्त्रेभ्य भूय एवाभिवर्धते ॥

‘सुखाच्या उपभोगानें विषयवासनेची तृप्ति कधीहि होत नाही, हवन द्रव्यानें जसा अग्नि, त्याप्रमाणें उपभोगानें विषयवासना अधिकाधिकच वाढत जाते’ असे त्याच्या तोंडांतून उद्गार निघाले असें महाभारताच्या आदिपर्वांत व्यासानीं वर्णिलें आहे. त्याचप्रमाणें माघाता नामक पौराणिक राजाच्या सुखातून मरतेसमयी—

न क्हापणवस्त्रेन तित्ति कामेसु विज्जति]

अपि दिव्बेसु कामेसु रतिं नो नाधिगच्छति ॥

‘कार्पापण नामक नाण्याचा पाऊस पडला तरी कामाची तित्ति म्हणजे तृप्ति होत नाही आणि स्वर्गांतली सुखें मिळाली तरी कामीं पुरुषाची कामेच्छा तृप्त होत नाही.’ असें उद्गार निघाले असें बौद्ध ग्रथांत वर्णन आहे. सुखसाधनें कितीहि मुवलक असलीं तरी इंद्रियांची खवखव सतत वाढत्या प्रमाणावर असल्यामुळें, केवळ सुखोपभोगानें सुखेच्छा कधीहि तृप्त होणें शक्य नाही, तिला दुसरा कांहीं तरी आळा घालावा लागतो हें यांतील बीज आहे.

सर्व सुखांमध्ये जें इन्द्रियातीत बुद्धिगम्य सुख किंवा आनंद तेंच श्रेष्ठ सुख होय. हें नित्य सुख आत्मवश असल्यामुळें, सर्वास प्राप्त होण्यासारखे आहे व सर्वांनी तें संपादन करण्याचा प्रयत्न करावा. पशुधर्माखेरीज मनुष्याचे जें कांही विशिष्ट सुख तें हेंच होय; व हा आत्मानंद सर्व सुखांत नित्य, स्वतंत्र व श्रेष्ठ आहे. तसेच तो आत्मवश म्हणजे बाह्य वस्तूंची अपेक्षा न ठेवितां, किंवा दुसऱ्याचें सुख कमी न करिता, आपल्या स्वतःच्याच प्रयत्नांने प्राप्त करून घेतां येण्यासारखा असून, जसजसें वर चढत जावे तसतसें या सुखाचें स्वरूप अधिकाधिक उज्ज्वल, शुद्ध व निर्मळ होत जातें.

श्रीसाईनाथ हॉस्पिटल फंड

मुंबई कचेरीतील जमा

(ता. २५।२।६३ ते २५।५।६३ पर्यंत)

१	श्री. व्ही. डब्ल्यु पाडगांवकर	मुंबई	५०२५
२	„ जी. ए. देसाई	अहमदाबाद	१०००००
३	„ म. य. देसाई	मुंबई	१५०००
४	„ के. आर. देसाई	बलसाड	५००००
५	„ शेड. एल. लालजी	पूणा	१०१०००
६	„ साईभक्त	मुंबई	५०००
७	श्री. एम. जी. भट	„	५०००
८	श्रीमती राधाबाई आठवले	बसई	५०००
९	श्री. गो. तु. चव्हाण	मुंबई	१००००
१०	„ खु. ए. पींचा	वालाघाट	११०००
११	„ एच. जी. पटेल	लिंबे	२६०५०
१२	„ रसिक शहा	मुंबई	९३०००
१३	„ एम. आर. सिताराम	शिलोंग	१५०००
१४	„ जे. पी. देसाई	बडोदा	१०१०००
१५	„ मिस. ए. वाघमारे	दरवान	२००५०
१६	श्री. डब्ल्यू. एच. कोठारे	मुंबई	१००००
१७	„ एस दिनकर	मद्रास	२५०००
१८	श्रीमतीबाई	—	११०००
१९	श्री. बा. छो. ठकर	सुरत	१२३०००
२०	„ मो. के. पाठारे	मुंबई	२००००

२१	श्रीमती हरिसिंग	बडोदा	२१.००
२२	श्री. डी. एन. दस्तूर	सिकंदराबाद	२१.००
२३	श्रीमती रौहिणी इगळे	मुंबई	११.००
२४	श्री. दिलीपकुमार	”	५.००
२५	” म. ना. बोरकर	”	५.००
२६	” एम. हाथिभाई	कंपाला	१८.५८
२७	श्रीमती पार्वतीबाई रांगणेकर	मुंबई	४००.००
२८	” मेहरू पी. सिधवा	”	१५.००
२९	श्री. जे. आर. मुघोळकर	दिल्ली	५१.००
३०	ए. एम. मलेट्टी	N Gomo N. 1	२५.५०
३१	श्री. आर. सि. नायक	मंगलोर	५.५०
३२	” जयवंत पाठारे	मुंबई	५१.००
३३	श्रीविष्णु हॉल	मद्रास	५०.००
३४	” मा. मा. चौवळ	मुंबई	१०.००
३५	डॉ. होमी बाटलीवाला	”	१२३.००
३६	श्री. बेहराम एलाव्हीया	”	१०१.००
३७	” राधेलाल अग्रवाल	बालाघाट	१०.००
३८	डॉ. एस. एस. मिश्रा	मिलई	५.००
३९	श्री. बी. ए. राजन	मुंबई	१०.००
४०	श्रीमती यशोदाबाई वेलिणकर	”	११.००
४१	श्री. वि. श्री. गुजर	”	११.००
४२	मिसेस गुलचेर मे. आंटीया	सिकंदराबाद	१००१.००
४३	सौ. सुशीला तु. पादिल	पुणे	२०.००
४४	श्रीमती चंपा आफळे	दिल्ली	११.००
४५	श्री. आर. डी. पटेल	लुआनशा	७९४.४८
४६	श्रीमती पेरिन पी. सिधवा	मुंबई	१५.००
४७	लेफ्ट. क. दयार्शकर	डेहराडून	१०८.००
४८	श्री. ए. बी. दातार	पूर्णे	१५०.००
४९	मेजर व्ही. बी. चव्हाण	सातारा	५००.००
५०	मिसेस गिरजाबाई फाटक	मुंबई	५.००
५१	श्री. अं. म. शेरला	”	११.००
५२	” व्ही. आर. भट	वसई	६.२५
५३	” सुं. शां. कोरडे	डोंविवली	१५.००

५४	” ठाकोरभाई पटेल	लडन	२५ ००
५५	” एन. के. पटेल	इंग्लंड	१६ २५
५६	मे. न्यु उलन मार्ट	नैरोबी	५०.००
५७	श्री. एस. के. कापडिया	अहमदाबाद	५१.००
५८	” एन. एस. कृचवाला	मुंबई	६० ००
५९	साईभक्त	”	५.००
६०	श्री. टी. डी. रामनाथ	मद्रास	१०-००
६१	” जी. एस. नारायणराव	हावेरी	५१.००
६२	श्री. चं. ए. माहिमकर	मुंबई	५१.००
६३	मे. एच. आर. पटेल कं.	इनडोला	६७.२५
६४	श्री. पी. बी. पटेल	मुंबई	१५१.००
६५	” शा. म. पाटकर	”	११.००
६६	” का. आ. शेख	बेडकिहाक	५.००
६७	कॅप्टन आर. एल. ब्रिदर	मिरत	३५०.००
६८	मिसेस त्रिवेणी जोशी	अहमदाबाद	१००.००
६९	सौ. लिला क. रेळे	मुंबई	४१.००
७०	श्री. वाय. मोरार	नवसारी	१५.०९
७१	श्रीमति आर. एस. नायडू	मद्रास	५.००
७२	श्री. व्ही. पी. परेमार	कुसाका	६६ २५
७३	” ए. जी. आगास्कर	अंबरनाथ	१२.००
७४	” वा. ना. वाझकर	मुंबई	५.००
७५	” एम्. जी. राघवेद्राव	”	१०.००
७६	मिस सुलभा का. पोतनीस	”	१८.००
७७	श्रीकृष्ण सुर्यप्रकाश	यादगिरी	२५०.००
७८	श्री. एस्. डी. सोमण	मुंबई	५०.००
७९	” साईभक्त	”	५.००
८०	” बटुक देसाई	दारेसलाम	१३ २५

५५ ज्ञान सर्वत्र पसरलें आहे. आपण तें शोधून, तपासून घेतलें पाहिजे. वेद हा आमचा अमूल्य ठेवा आहे; परंतु तो आम्हीं आपलासा केला पाहिजे. त्याच्याद्वारे आपण भगवंतासन्निध जाऊं शकतो. केवळ बडबडण्यानें काय साधणार? गप्पा मारल्यानें भगवंत भेटत नाही, तर त्याच्या भेटीसाठीं ज्ञानसाधना केली पाहिजे.

—स्वामि विवेकानंद

जून १९६३

चाल महिन्यात बाहेरगांवचे भक्तांची गर्दी साधारण होती. कांही कलाकारांनी श्रीपुढें हजेरी दिली. ती खालीलप्रमाणें—

कीर्तन—स. गवई मराठे याची जेष्ठ शु. ११ व जेष्ठ ब. ११ अशी दोन कीर्तनें श्रीमंदिरात झाली.

प्रवचन—श्री. डॉ. के. बी. गव्हाणकर, कुर्ली (मुंबई) याचे प्रवचन झाले.

गायन—श्री. मेनकाबाई शिरोडकर, मुंबई, कु. भारतीदेवी त्रखडीकर, (भारतीय संगीत विद्यालय) नाशिक, श्री. पुरुषोत्तम माधवराव पाळवे, संगीत शिक्षक आग्रा, श्री. गंगुबाई कोपरगावकर यांचे श्रीपुढें सुश्राव्य गायन आठे.

मृदंगवादन—श्री. एन. राममूर्ती तजावरम् (कर्नाटकी संगीत वादन)

व्हायोलिनवादन—श्री. रामचंद्र एकनाथ दसककर, नाशिक, श्री. अरुण वकील, नागपूर.

फ्ल्यूट व माथआर्गन (वादन)—श्री. रामचंद्र रगनाथ गायधनी, नाशिक.

तबला वादन—श्री. गजानन नानुटी, नागपूर.

एकतारी भजन—श्री. सावळाराम जोशी, मु. नवजिवन नगर, जि. धुळे.

मोठ्यांच्या भेटी—ना. पी. के. सावंत (गृहमंत्री महाराष्ट्र राज्य), मे. गोडसे साहेब (चॅरीटी कमिशनर), श्री. दलालसाहेब, मुंबई, ना. वर्तकसाहेब, शिक्षण उपमंत्री (महाराष्ट्र राज्य), मे. मुधोळकरसाहेब, सुप्रीम कोर्ट, दिल्ली व सौ. मुधोळकर, मुंबई, श्री. कृष्णस्यासाहेब, जनरल डायरेक्टर (स्टेट बँक ऑफ इंडिया).

वाचकांस विनंति

जुलै महिन्याचा अंक म्हणजे 'गुरु पौर्णिमा विशेषांक.' तो नेहमीप्रमाणें चौचष्ट पानांचा निघावयाचा. त्याप्रमाणें सर्व अंक तयार झाला असताहि शेवटचीं ४९ ते ६४ पानें अंकाची जुंपणी करताना छापखान्यांत नजर चुकीनें जागच्या जागीं राहून गेली. तीं पानें या अंकास जोडण्यात आलीं आहेत. छापखान्याकडून घडलेल्या या नजर चुकीबद्दल वाचकांनीं क्षमा करावी अशी विनंती आहे.

—व्यवस्थापक.

सहनशीलता आणि विनय यायोगे हा स्वानंद प्राप्त होतो. एडिसनसारखा शास्त्रवेत्ता जो पास्ट्यूर त्याच्या चरित्राकडे पहा, जेव्हा प्रशिया आणि जर्मन यांनी फ्रान्सचा पराभव केला व तो देश बुईलियम बादशहाच्या हाती गेला, तेव्हा पास्ट्यूर पुढे आला. आपल्या देशाच्या विपन्नावस्थेमुळे त्याला फार दुःख झाले व तो आपल्याशी म्हणाला, “राष्ट्रामध्ये फ्रान्सला त्याचे योग्य स्थान मिळावे अशा-विषयी मला कांही करतां येणे शक्य नाही काय ?” सूड उगवावा किंवा द्वेष करावा, या कल्पनेने त्याने कामास प्रारंभ केला नाही. नम्रपणाने व धिम्मेपणाने त्याने श्रम केले, कष्ट सोसले व असा शोध लाविला की, फ्रान्सची कीर्ति सर्व जगामध्ये झाली. त्याच्या चरित्राप्रमाणे त्याच्या मृत्यूनेही परमानंद म्हणजे काय याचे आपणास परिज्ञान होते. एका हातामध्ये क्रूस व दुसऱ्या हातामध्ये आपल्या बायकोचा हात घेऊन तो शांतपणे मरण पावला.

जीवन प्रार्थनामय करा

हा परमानंद जर प्राप्त करून घ्यावयाचा आहे तर आपले अखिल जीवन प्रथम प्रार्थनामय केले पाहिजे, म्हणजे, परमेश्वराच्या सहवासांत आपण आहोत हे आपण जाणले पाहिजे. दुसरे, क्षुल्लक गोष्टींविषयी तर्कवितर्क करित न बसता अत्यंत श्रेष्ठ, कल्याणकारी अशा गोष्टींचा विचार केला पाहिजे, विचारास आचाराचे स्वरूप देणे हे आपले कर्तव्य आहे, हे लक्षात ठेवून वागले पाहिजे. विचारास कृतीचे रूप दिले नाही, तर त्याची किंमत कांही नाही. “Plain Talks to Young Men” या पुस्तकामध्ये प्रोफेसर जेम्स म्हणतो, ‘दुसऱ्यावर ममता करावी. व प्रेम करावे अशी जर तुमची इच्छा असेल, तर जेव्हा जेव्हा तुम्हास संधि प्राप्त होईल तेव्हा तेव्हा प्रेम करा आणि दया करा, म्हणजे मग ती सैवय तुमच्या हाडीमासी खिलून राहील, तुम्ही दुसऱ्यास अनुकरणीय व्हाल व दुसरे तुमचा किंत्ता गिरवितील.’

शांतपणे ईश्वराची सेवा करण्याकरिता आपणास हे आयुष्य प्राप्त झाले आहे, आणि आपण तशा प्रकारे आयुष्याचा व्यय केला असता ईश्वर आपणास आशिर्वाद देतो. हा विश्वास आपणामध्ये पुरातन कालापासून आहे. मध्यतरी पुष्कळ तत्त्वज्ञान आले, गेले, समाजाची क्रांति झाली; परंतु ईश्वराच्या राज्यामध्ये न्याय आहे हे शाश्वतचें तत्त्व मात्र कायम आहे. ईश्वराच्या प्रेमासुळे त्याचा न्यायीपणा स्पष्ट झाला आहे. बाकी सर्व गोष्टीकडे कानाडोळा करून ईश्वराचे प्रेम व त्याचा न्यायीपणा हे गुण आपल्या आयुष्यातील मुख्य तत्त्वे होत असे आपणास समजले पाहिजे; आणि असे केल्यानेच आपणास शांति प्राप्त होईल. मगवद्गीता हेंच तत्त्व शिकविते:—

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वां सर्वं पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

बाबांचा मानवता धर्म

नानाविध लोकांच्या बराच कालपर्यंत आकर्षणाचें केद्र होऊन राहाणें हेंच बाबांच्या चरित्राचें व त्यांच्या अद्भुत शक्तिमत्तेचें आणि सिद्धीचें निदर्शक होय. कितीतरी लोकांनीं बाबांच्या चरित्राचा आणि अवतारकार्याचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला असेल ? पण हा विषय इतका खोल आणि गुह्य आहे की मानवी चिकित्सात्मक निरीक्षणाच्या कक्षेत तो येणें कदापि शक्य नाहीं. मोठमोठ्या ग्रंथांनीं फार झालें तर त्याचा अंशतः निर्देश होईल. या छोटेखानी लेखानें आपण त्या विषयाच्या शिवेपर्यंतहि पोहचूं हें मानणे चुकीचें होईल. तथापि साईबाबा काय होते आणि कसे आहेत हे ठोकळमानानें सांगणें आवश्यक असल्यामुळे तत्संबंधीं प्रयत्न खालील लेखांतून केला आहे.

भक्तांचा अनुभव

प्रथम आणि प्रामुख्याने लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट ही की साईबाबा ही आजही एक जिवंत व्यक्ती आहे. आणि देहानें जिवंत असतांना आपल्या भक्तांना सन्मार्ग दाखविण्याचें आणि त्यांना सर्वप्रकारें साह्य करण्याचें कार्य जितक्या आस्थेनें ते करीत असत तितक्याच आस्थेनें आजही ते करीत आहेत. यासंबंधीचा पुरावा त्यांच्या भक्तांनीं वेळोवेळीं प्रसिद्ध केलेल्या अनुभवातून पाहावयास मिळेल. या भक्तांमध्ये केवळ त्यांच्या कलेवरचे सान्निध्य लाभलेलेच भक्त नसून इ. स. १९१८ नंतर म्हणजे बाबांच्या समाधीनंतर सुद्धा त्यांचेकडून उपदेश व साह्य मिळून भक्तमालिकेंत गोविलेले अनेक भक्त आहेत. आजही बाबांकडून कित्येक भक्त अशाच प्रकारचे साह्य मिळवीत आहेत. मद्रास प्रांताकडील बाबांचे सर्व भक्त याच मालिकेंत येतात.

साईबाबांच्या चिरंजीवित्वामध्ये आश्चर्य असें काहींच नाहीं प्रथम हें ध्यानात ठेवलें पाहिजे की मरत कुणीच नाहीं, आत्मा फक्त एक शरीरातून दुसऱ्या शरीरात व एका स्थितीतून दुसऱ्या स्थितीत जातो. पण 'मनुष्याणा सहस्रेषु' हजारोंनीं होणाऱ्या या देहातरातून असा एकादाच निघतो की ज्याला आपल्या पूर्वीच्या अरिमित्राची आणि त्यांना विरोध अथवा साह्य करण्याची आठवण आणि तदनु रूप सामर्थ्य आपले अंगी आणण्याची सिद्धी प्राप्त झाली आहे. आणि अशाप्रकारचें सामर्थ्य शक्यतेच्या क्रीटीतले असल्याचे आजही पुष्कळ दाखले प्रसिद्ध आहेत. बाबांच्या बाबतीत तर हें निश्चित सांगता येईल की त्यांनीं भक्त तयार केले ते आपल्या अमर-खरूपानेंच. त्यांचें सांगणें असें की "बाबानो, हें कलेवर म्हणजे 'मी' नव्हे... वस्तुतः मी सर्वत्र आहे. जलीस्थलीं काष्ठी सर्वांच्या अंतर्भासीं मी आहे." निर्जीव चित्रामध्ये

सुद्धा आपण मूर्तिमान जिवंत असल्याचा साक्षात् अनुभव बाबांनी कित्येकास आणून दिला आहे. अशा तऱ्हेची ही सर्वग्यापी विभूति शिर्डीच्या मशिदीमधील कलेवरावरोवर नष्ट होणे शक्य नाही. तरी पण बाबांच्या निर्याणानंतर काहीं भक्तांना वाटलें की आता बाबा तिथे नसल्यामुळें आमचें शिर्डीला जाणेयेणें व्यर्थ आहे. त्यांनी आपली ही भीति बाबाजवळ प्रदर्शित केली. त्यांना उत्तर मिळालें—“ थडग्यांतून माझी मातीच तुमच्याशीं झेलेल आणि तिथूनच मी उत्साहाने कार्य करित राहीन ” बाबाचे उद्गार नेहमींच सत्य आणि विश्वासाहें ठरले आहेत.

बाबांची मोठी कामगिरी

कोणाही सताची ओळख करून देतांना प्रथम हे प्रश्न विचारले जातील कीं (१) त्याचा धर्म काय आहे (२) त्यानें काय सत्कार्य केलेलें आहे किंवा तो करीत आहे.

बाबांची सर्वांत मोठी कामगिरी असेल तर ती हीच कीं त्यांनी परमेश्वर व नीतिमत्ता यांवरील श्रद्धेचें पुनरुज्जीवन केलें. त्याचेकडून स्फूर्ती व उपदेश मिळाल्यामुळें असंख्य लोक परमेश्वराकडे वळले व खऱ्या कळकळीनें आत्मविकासाच्या प्रयत्नास लागले. कित्येकांनी भक्तिसाक्षात्कारही प्राप्त करून घेतला. काहीं थोड्यांनीं आत्मज्ञानाचीच कांस घरली तर ‘ काहींनी ‘ गुरुःसाक्षात्परब्रम्ह ’ या भावनेनें बाबांनाच परमेश्वर कल्पून आपल्यांत त्याचप्रमाणे जे जे भेटे भूत त्यांत, त्यांना बाबाच दिसू लागलें. प्रेम आणि लोकांचा कळवळा हा बाबांच्या प्रमुख भक्ताचा एक विशेष गुण होय. नाना जातींच्या व मतांच्या त्यांच्या अनेक अनुयायातून एक विलक्षण सहिष्णुता दिसून येते. आपआपल्या देवतेवर व धर्मावर पूर्णपणें श्रद्धा असते, त्यांनाही बाबावरच्या नवीन श्रद्धेनें एक सूत्रात गोवून टाकलें होतें. पुष्कळशा हिंदूभक्तास बाबा म्हणजे साक्षात् परमेश्वरच, तोही सगुण साकार असा जिवंत परमेश्वर जो त्यांच्या सामान्य व्यवहारात त्याचप्रमाणें मृत्युसारख्या आणीबाणीच्या प्रसंगी स्फूर्तिदायक व मार्गदर्शक आहे असें अनुभवानें वाटे; व आताहि वाटते. ही विचारसरणी श्रुति आणि गीताभागवताति ग्रंथास धरूनच आहे.

मी कोण आहे ?

बाबांच्या चरित्रांसंबंधी ज्या काही थोड्या गोष्टी उपलब्ध आहेत त्याचा रूढ अर्थानेंच विचार करू गेल्यास चिकित्साबुद्धी इताश होते आणि मग हेच उद्गार निघतात की ‘ त्यांच्याखारलें तेच. ’ याच्याविषयी अगदीं निश्चितपणें सांगता येण्यासारखी गोष्ट एकच आणि ती ही कीं हृदयग्रथीचा नाश हेंच तर ज्ञानप्राप्तीचें प्रथम आणि मुख्य लक्षण आहे. देह म्हणजेच ‘ मी ’ या भ्रामक कल्पनेवर आधारलेली व्यवहारीक भाषा बाबांच्या बोलण्यात पुष्कळदा आली असली तरी स्वतः व्यवहारातीत होते हें त्यांच्या खालील उद्गारांवरून स्पष्ट आहे. “ मी म्हणजे औट हाताचें साई

नावाचे कलेवर नव्हे.” जे असे समजतात की बाबा शिर्डीस असतात त्यानी बाबाला खरोखरी पाहिलेच नाही. एक दिवस त्यानी स्वतःच आपला हात विस्तवावर जाळून घेतला, लोकानी औपघे वगैरे लावून घेण्यास विनलें असता ते म्हणाले ‘खरोखरच या हाताप्रमाणें हे सारे शरीरच चितेवर जळत असता माझे मलाच पाहण्याव कितो मौज बाटेल.’ ‘मी निराकार आहे, आणि सर्वत्र आहे,’ आत्मप्रतीति आणि परम वैराग्याने ओतप्रोत मरलेलें हे उद्धार आणि त्याचबरोबर बाबाची वागणूकही पाहिली असता घर्मात व्यक्तित्व म्हणजे काय व स्वतः बाबाची भावना त्याविषयी काय होती या प्रश्नावर आपण थेंऊन टेपता. ध्याता आणि ध्येय याचे व्यक्तित्व हेंच घर्माचे विशेषतः प्रेमधर्माचें मूल किंवा पाया आणि शरणागति हेंच त्याचे मुख्य तत्व हा सर्वमान्य सिद्धात बाबासही समत होता. पण या शरणागति आणि प्रेममार्गामध्ये प्रारंभी द्वैतभाव दिसत असला तरी शेवटीं या दोहोंचेहि तिसऱ्याच ‘एकात’ किंवा ‘संख्यातीतात’ मलिन होत असतें. ज्ञानमार्गास अनुसरून नित्यानित्य विवेक केल्याने चित्ताचा लय झाल्यावर जो आनंद होतो तद्वतच देवभक्ताचे हें द्वैत अनुपम अद्वयानदात नाहीसे होते. साईबाबापासून फारच थोड्याना हें मिळाले, आणि त्यातून काहीनाच या अद्वयानदाच्या गोडीचा अनुभव करून घेता आला. बाबा म्हणत—‘लोक समजतात की मी तुमच्यापासून वेगळा आहे आणि तुम्हीं माझ्यापासून वेगळे आहात. पण हे चुकीचें आहे. वस्तुतः तुम्ही माझ्यात आहात. आणि मी तुमच्यात आहे. माझा भक्त मला तुमच्यात त्याच्यात आणि सर्वाभूतीं पाहतों. आपल्यामध्ये ही भेदाची भित आहे. तिनेच आपल्याला वेगळें केलें आहे, ती तुम्हीं पाडून टाकिली की आपण समोरासमोर एकमेकास पाहू आणि ओळखू. संत हे भेदाभेद पाळीत नाहीत. तुम्हाला माझी सेवा करावयाची असेल तर हे भेदाभेद सोडा.’ अशा प्रकारच्या विविध मनोवस्थेंत बाबा पुष्कळ वेळां दिसत. कधी कधी ते म्हणत मी तर एक गरीब फकीर आहे. खुदाचा बदा आहे. अल्लाच मालिक. तोच सर्व काही करणारा... मी नव्हे. पण कधी कधी असेही म्हणत की ‘मीच गणपती, लक्ष्मीनारायण, महालक्ष्मी, दत्त इत्यादि.’ ‘मीच सर्व आहे. आणि साधू, असाधु प्राणिमात्र सर्वात नीच आहे. मीच हे विश्व व्यापिलें आहे. मीच ब्रम्ह्याला उत्पन्न केलें आहे. मीच ब्रह्म किंवा परमेश्वर आहे. माझ्या सत्तेशिवाय काहींच चालत नाही.’ आणि तसें पाहिलें तर त्यानी या प्रत्येक स्थितीचा स्वतः अनुभव घेतलेला होता.

सर्वे धर्मा समानत्व

धार्मिक आचरणाबाबत हें लक्षात ठेवण्यासारखें आहे की बाबा सर्व धर्मांचा सारखा आधार घेत. ते स्वतः ‘फातिहा म्हणत व मुसलमानांकडून कुराण ऐकत. हिंदूंना गममंत्र सागत आणि गीता शिकवीत असत. बाबा म्हणजे कोणत्याही एका धर्माचे नव्हत हे म्हणणें चुकीचें ठरणार नाही. धर्मांतर करणें त्यांना आवडत नसे. भक्ताना आप